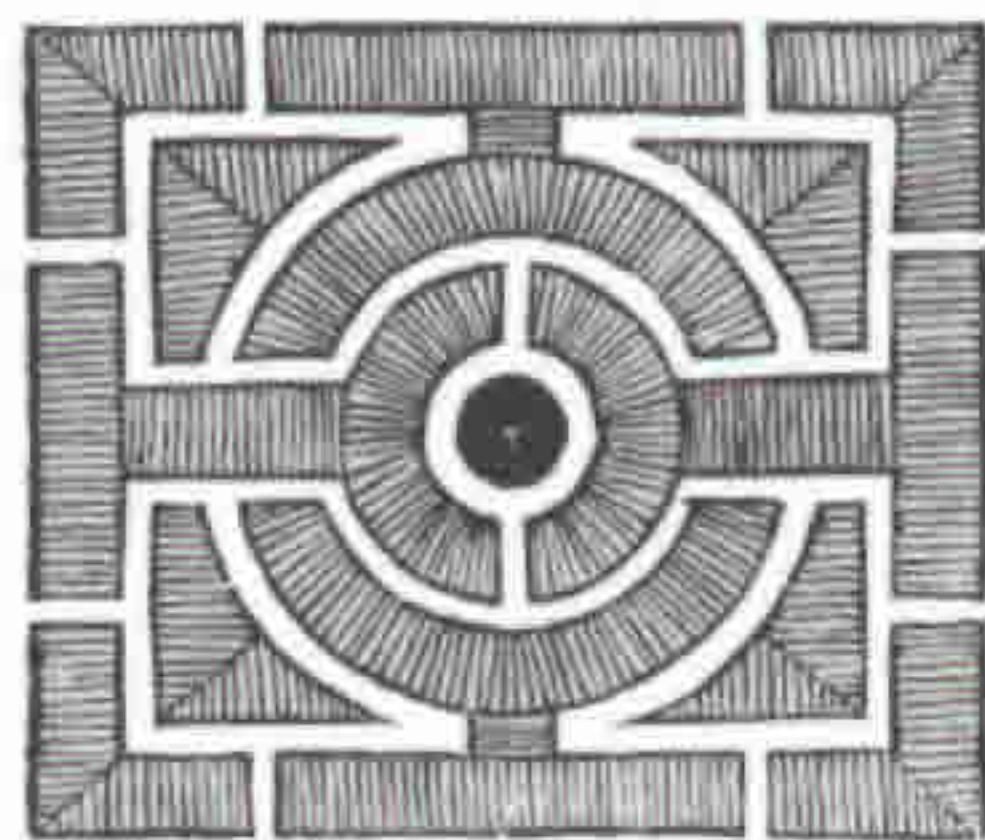

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA
HAVEHISTORISK SELSKAB
NR 43 + 2013

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

Havehistorisk Selskab

Selskabet har til formål at fremme oplysning om og kendskab til historiske haver og historisk havebrug, herunder at fremme forskning inden for området. Der arrangeres foredrag, møder og udflugter til historiske lokaliteter.

Hovedparten af foredragene har i selskabets godt 40 år lange historie fundet sted på KVL-Landbohøjskolen, nu Det Natur- og Biovidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet.

Selskabet igangsætter selv eller opfordrer andre til at udføre forskning og formidling, og samarbejder i størst muligt omfang med beslægtede organisationer.

Alle kan blive medlemmer af Havehistorisk Selskab. Se havehistoriskselskab.dk for yderligere oplysninger. Eller skriv til havehistoriskselskab@gmail.com

Selskabets bestyrelse

Formand: Niels Mellergaard – landskabsarkitekt, slotshavechef,
Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme

Næstformand: Bibi Edinger Plum – landskabsarkitekt,
kommunikationsmedarbejder, Sektion for Landskabsarkitektur
og Planlægning, Københavns Universitet

Sekretær: Lisbet Brorsen – arkitekt

Kasserer: Bjarne Larsen – cand. hort., ph.d.-stipendiat,
Det Natur- og Biovidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet

Årsskriftets redaktion:

Margrethe Floryan – kunsthistoriker, museumsinspektør,
Thorvaldsens Museum

Kirsten Lund-Andersen – landskabsarkitekt, Kirsten Lund-Andersens
Tegnestue, Raadvad

Bjarne Larsen – cand. hort., ph.d.-stipendiat, Det Natur- og Biovidenskabelige
Fakultet, Københavns Universitet

Web-master: Pernille Thomsen – landskabsarkitekt

Administration: Kenneth Beck, koordinator,
Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme

Forord

Temaet Lystanlæg og byparker, som vi i selskabet havde taget fat på i 2012, blev fulgt op i første halvdel af 2013. På årets første foredragsaften gav forfatterne til *Naturen og kunsten – landskabshavens kulturhistorie i Danmark 1780-1830*, kulturhistoriker John Erichsen og etnolog Luise Skak-Nielsen, os en interessant gennemgang af landskabshavens kulturhistorie. Det næste indblik i den tidlige havehistorie fik vi i forbindelse med selskabets generalforsamling, hvor informationsspecialist Knud Høgsberg fra Det Natur og Biovidenskabelige Fakultet generøst gav os lov til at fordybe os i bibliotekets skatkammer. Vi så talrige og fine havehistoriske album af havehistoriens store skikkelser og med farverige illustrationer. Knud Høgsberg fortalte også om bibliotekets ambitiøse digitaliseringsprojekt vedrørende historiske havetegninger, som alle fagfolk, liebhavere og andre interesserede frit kan bruge. Se blot <http://pictures.life.ku.dk/haver/>

Forårets to ekskursioner gik til et par af vore meget bevaringsværdige byparker, Fælledparken og Hellerup Strandpark, der begge er omkring de 100 år. Her blev vi vist omkring af de fagfolk, der har forestået de nylige, meget omfattende restaureringsarbejder. En sådan formidling giver altid deltagerne en særlig oplevelse af stedets historie.

I dette årsskrift kan man gå dybere ind i parkernes historie og fornyelse, og årsskriftet følger også op på de foredrag og ekskursioner, som var temaet for anden halvdel af 2013, *På tur i kongernes fodspor*. Selskabet besøgte Bernstorff og Fredensborg Slotshaver. Årets aktiviteter sluttede med et foredrag ved kunsthistorikeren Hanne Kolind Poulsen, Statens Museum for Kunst, om *Blomster og verdenssyn* og det botaniske pragtværk Gottorper Codex.

Alt i alt et spændende og aktivt år med engageret deltagelse fra vore medlemmer og god opbakning fra vore foredragsholdere og omvisere. Bestyrelsen takker alle for denne velvilje og følger op med nye initiativer i 2014.

God fornøjelse med læsningen af selskabets årsskrift for 2013.

Redaktionen

PERNILLE THOMSEN,
CHRISTINE WAAGE RASMUSSEN &
OLE KIM HANSEN

Genskabelsen af Brede Allé i Fredensborg Slotshave

Lindetræerne, deres historie, genetik og opformering

Lind (*Tilia*) har været et bærende element i kongelige, fyrstelige og adelige haver i Europa helt tilbage til 1500-tallet. Brugen af Lind vandt særlig stor udbredelse i Central- og Vesteuropa i 1600- og 1700-tallet, hvor barokhaverne med deres stramme linjer og demonstration af magt over naturen udvikledes til det ekstreme. Lind var en særdeles velegnet plante til denne haveform, fordi den er hårdfør og robust og tåler beskæring godt. Lind anvendtes som allétræ i mange forskellige variationer, som hækplante, til løvgange, palisader, arkader, labyrinter, systemplantninger m.m. I Danmark menes de tidligste eksempler på anvendelse af Lind i alléer at kunne henføres til Kongens Have ved Rosenborg Slot i København, med alléerne Hus Allé, Damegangen og Kavalergangen fra 1664.¹ Et andet samtidigt eksempel på brug af Lind som strukturgivende element er de såkaldte Dorotheas Linde i haven ved Koldinghus, der formentlig blev plantet i 1668.

Lindealléer udgør også grundstrukturen i Fredensborg Slotshave. Slottet og haven blev grundlagt i 1720'erne under Frederik 4 med Johan Cornelius Krieger (1683-1755) som både bygnings- og havearkitekt. Fredensborg var tænkt som et lystslot i en stor og indholdsrig have til lyst og til nytte. Komplekset blev formet med udgangspunkt i barok-

PERNILLE THOMSEN . landskabsarkitekt, cand.hort.arch.,
LK Gruppen A|S, mail.ernille.thomsen@gmail.com

CHRISTINE WAAGE RASMUSSEN . landskabsarkitekt, ph.d.,
Styrelsen for Slotte & Kulturejendomme, CWA@slke.dk

OLE KIM HANSEN . lektor, ph.d., Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning,
Københavns Universitet, okh@ign.ku.dk

kens idealer, og som det fremtrædende engelske kongeslot Hampton Court, var slottet placeret ved et halvcirkelformet parterre i midten af et allésystem, der i stråleform pegede ud i landskabet fra slottets midte. På Fredensborg anlagdes syv stjerne-alléer. Haven var indhegnet af seks alléer og rummede yderligere et antal alléer. I midten af 1700-tallet lod Frederik 5 haven omlægge af den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin (1720-1799). En af de væsentligste ændringer var udvidelsen af alléen i anlæggets midterakse.

Brede Allé

Alléen kom til at spille sammen med det udbyggede slot, og der blev skabt en enestående forbindelse til det omgivende landskab og Esrum Sø. Brede Allé kom til at bestå af en dobbelt lindeallé med et såkaldt *tapis vert* i midten, dvs. store tæpper af græs på grusflader, samt monumentale skulpturer. Den danske billedhugger Johannes Wiedewelt (1731-1802) indgik et tæt samarbejde med Jardin og leverede det storstilede skulpturprogram. Mod slutningen af 1700-tallet og i de første årtier af 1800-tallet gik haven i forfald. I 1833 udarbejdede slotsgartner Rudolph Rothe (1802-1877) en plan, hvor dele af haven blev omlagt efter de nye romantiske landskabelige strømninger.

Siden midten af 1900-tallet har der været arbejdet målrettet på at genskabe havens allésystem, såvel indhegningsalléerne som stjernealléerne, idet man har genplantet alléerne etapevis. Fredensborg Slots- have er dermed stadig Danmarks største barokhave med over 9 km alléer. Genskabelsen af Brede Allé har været et naturligt led i den samlede genplantningsplan. Tidspunktet for indgrebet var dog mindre selvfølgelig. I mange generationer har Brede Allé fremstået i forenklet form, og selv om træerne var vokset helt ud af deres tiltænkte form og skala, var de med til at give haven et helt særligt og autentisk præg. I de sidste årtier har alléen dog været udsat for et omfattende forfald især på grund af træernes høje alder.

En grundig gennemgang af de tilbageværende træers tilstand og alléens helhedsudtryk viste, at omkring 35 % af de oprindelige træer manglede. Flere af skulpturerne i Brede Allé var også i så dårlig stand, at de af sikkerhedsmæssige grunde måtte tages ned. I 2008 iværksatte Slots- og Ejendomsstyrelsen, nu Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme (SLKE) en samlet genskabelsesplan for Brede Allé, parterret og anlæggets skulpturer. Planen blev i 2009 konsolideret med udarbejdelsen af en perspektivplan, der beskrev havens bevaringsværdier

og udviklingsmulighederne. Takket være en generøs donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal kunne restaureringsprojektet iværksættes i 2009.

Havens bevaringsværdier

SLKE har i alle projektets faser lagt megen vægt på at gå særdeles grundigt og omhyggeligt til værks, bl.a. ved at tage afsæt i Firenze Chartret af 1981 om bevaring af historiske haver. Chartret er udarbejdet af ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) og IFLA (International Federation of Landscape Architects). Som Chartret foreskriver, tog genskabelsesprojektet afsæt i en grundig udredning af det historiske kildemateriale.

Undersøgelserne gjaldt alléens historie, udformning og idé, allétræernes tilstand og udredning af viden om træernes oprindelse, opformeringsmetoder, genetiske vidnesbyrd, aflæselig viden gennem dendrologi og dendrokronologi, hvordan man sikrer bevaring af det historiske plantemateriale, valg af lindeklon til genplantning af alléen, målsætninger for det fremtidige udtryk, m.v. Det var samtidig også hensigten, at det nye anlæg skulle tilpasses vores egen tid – f.eks. hvad angår drift og tekniske løsninger og ikke mindst det forhold, at Fredensborg er fungerende residensslot.

De væsentligste bærende bevaringsværdier, restaureringsprojektet skulle sikre for eftertiden, var: Samspillet mellem slot og have; de centrale rumlige strukturer og fladeornamenter i Brede Allé, parterret, Vinhøstkabinettet og Ballonpladsen; samspillet mellem haveanlægget og skulpturerne, herunder Wiedewelts skulpturprogram. Den overordnede målsætning for projektet var at bevare og genskabe de primære strukturer fra barokhavens anlæggelse og i særdeleshed at fastholde de ændringer, Jardin realiserede i 1760'erne, samt sikre syntesen mellem arkitekturen, havekunsten og skulpturen. Projektet omfattede: Udskiftning af de gamle allétræer og gendigtning af Brede Allés *tapis vert*; restaurering og/eller nyhugning af Johannes Wiedewelts skulpturer; nyfortolkning/gendigtning af parterret, Vinhøst-kabinettet og Ballonpladsen; ny udformning af afslutningen af Brede Allé mod nord.

Fredensborg Slotshave. Brede Allés bestand af lindetræer var efterhånden så mangelfuld, at det var vanskeligt at opfatte alléen som en arkitektonisk helhed.

Foto: Simon Lautrop 2011.

Hvad er en allé?

Når det gælder franske barokhaver, er 'La Theorie et la Pratique du Jardinage' af d'Argenville en uomgængelig reference. Værket sætter begreber på barokhaven ud fra både idealer og faktiske haver. Ordet allé kommer af det franske ord for at gå. Alléer er et af barokhavens vigtigste elementer. De danner havens struktur og ramme. De er med til at dele haven op i forskellige rum, kan styre udsigter og lede den promenerende rundt i haven. Der findes åbne og lukkede alléer. Den åbne (allée découverte) tillader sollys at trænge ned, f.eks. en stammehæk (f.eks. Damegangen i Kongens Have i København), mens den lukkede

Klippede podekviste fra Brede Allé, Fredensborg Slotshave. Kvistene fra hvert enkelt lindetræ, blev holdt nøje adskilt og nummereret.

Foto: Simon Lautrop 2011.

(allée couverte) giver fuld skygge, idet kronerne vokser sammen og danner et løvtag. De mest betydningsfulde alléer og havegange, som dem ud for bygninger, skal gerne være åbne.

Ved studier af de gamle træer og deres vækstform i Brede Allé kunne vi konstatere, at træerne har været holdt beskåret. Vi ved ikke, hvilken form eller størrelse Jardin havde tiltænkt træerne. Dog ved vi, at der var plantet *Picea abies* (L.) H. Karst, Rød-Gran mellem lindetræerne, og at alléen dermed ikke har været tænkt som en stammehæk, men at man snarere har holdt træerne klippet i kasseform eller knudebeskåret i Jardin-anlæggets glansperiode. Fra Rothes privatarkiv ved vi, at Brede Allé såvel som havens øvrige alléer blev holdt klippet frem til 1833, selv om haven da havde været gennem en længere forfaldsperiode. Rothe skrev, at alléerne var holdt klippet på siderne men ikke i højden.

Brede Allé var det mest markante udtryk for Jardins arbejde i Fredensborg Slotshave. Alléen, der før havde haft samme proportioner og betydning som havens øvrige alléer, blev gjort bredere og ændret fra en enkeltallé til en dobbeltallé. Dobbeltalléer bruges ifølge d'Argenville, hvor haven ønskes prægtigst. Det er derfor ikke overraskende, at Jardin foreslog alléen udvidet til en dobbeltallé: Brede Allé. Grebet betød en klar styrkelse af hele anlæggets hovedakse, og samtidig blev haveanlægget tilpasset slottets udstrækning, idet slottet få år forinden var blevet udbygget, og facaden forlænget med to pavillonbygninger. Udvidelsen skabte ydermere en tydeligere sammenhæng mellem haven og det omgivende landskab. Esrum sø i nord blev 'point de vue' for den monumentale akse.

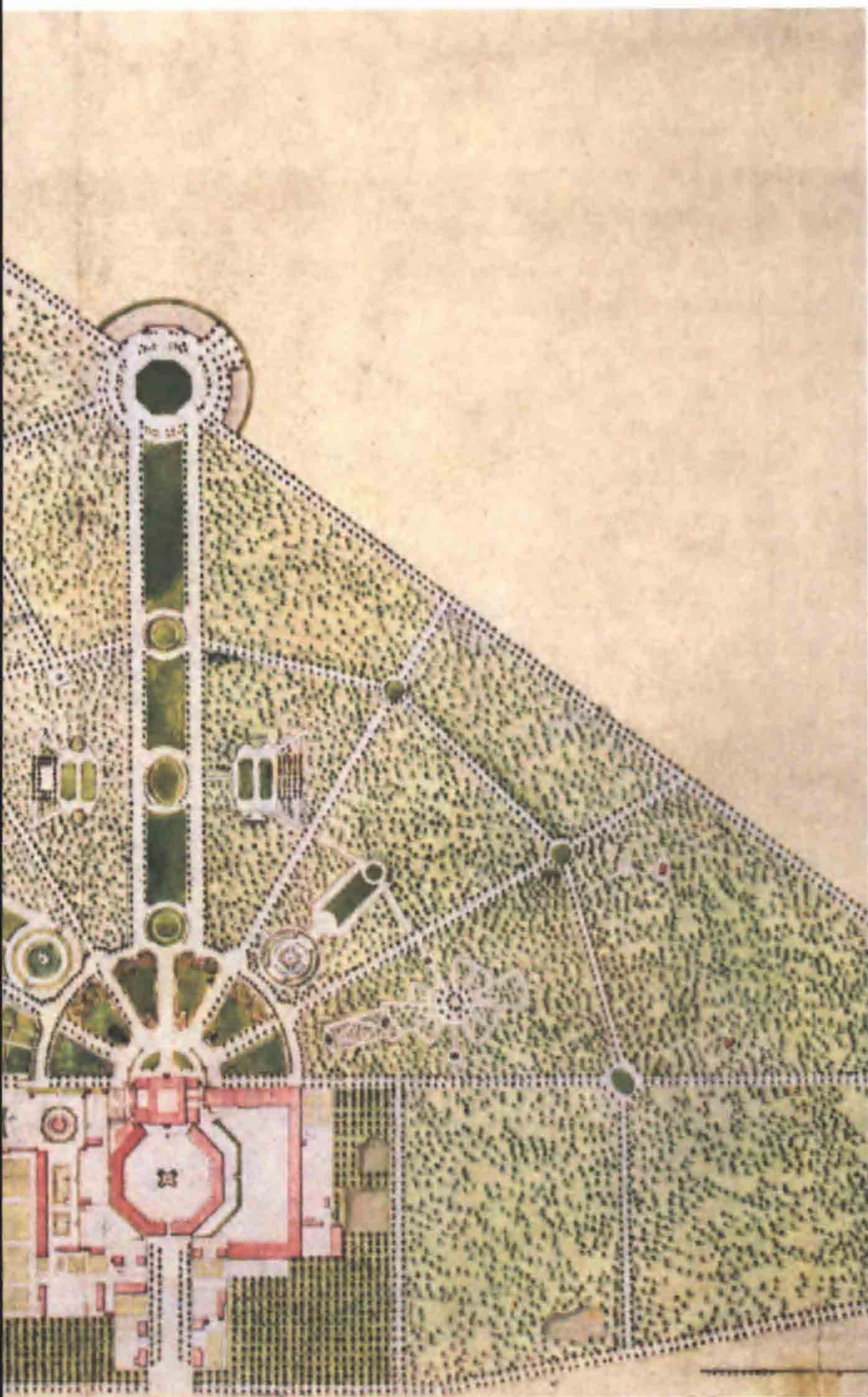
Brede Allés oprindelige udformning

Ifølge d'Argenville er de mest korrekte proportioner til dobbeltalléer, at midtergangen udgør halvdelen af den totale bredde, og at den resterende bredde deles ligeligt mellem de to sidealléer, f.eks. en samlet bredde på 24 m, hvor 12 m disponeres til midten og 6 m til hver allé i siderne (eller 1:2:1). Han rådede til, at man højst afveg fra denne regel med $\frac{1}{2}$, medmindre eksempelvis alléen lå ud for en bygning. Jardins dimensionering af Brede Allé fulgte ikke disse råd til punkt og prikke, men der var også både en særlig smuk udsigt og en bygning at forholde sig til. Ved udvidelsen blev alléens totalbredde fra skov-

Side 10-11. Nicolas-Henri Jardins plan over Fredensborg-anlægget.

Ca. 1760. Det kongelige Bibliotek.

a

a

b

b

c

c

d

d

bryn til skovbryn gjort 112 alen bred, svarende til ca. 70,3 m. (En alen = 0,6277 m). Der var 7 alen (ca. 4,4 m) fra skovbryn til den yderste træække. Der var 16 alen (ca. 10 m) mellem træækkerne i hver sideallé. Det store åbne midterparti mellem de to alléer målte 66 alen (ca. 41,5 m). Heraf optog selve *tapis vert*-partiet $41\frac{1}{2}$ alen (ca. 26 m), mens der var 10 alen (ca. 6,75 m.) fra træækker til skulptursokkel. Skulpturernes bredde var opgjort til $2\frac{1}{4}$ alen (ca. 1,40 m.) Afstanden mellem lindetræerne i rækkerne var ifølge opmålinger foretaget, inden alléen blev fældet, 12 alen (ca. 7,50). Afstanden mellem Lind og Gran har dermed været ca. 3,75 m. Brede Allé dannede således en prægtig hovedakse. Den var i tydelig kontrast til havens øvrige alléer og ligeledes til alléer i de øvrige kongelige haver, hvor række- og planteafstand typisk var 10 alen x 10 alen (6,3 m x 6,3 m).

D'Argenville anfører, at det tidligere havde været almindeligt at indplante Gran mellem fritstående træer i dobbeltalléer, men at denne praksis atter var ophørt. Det kom dog ikke Jardin og Frederik 5 for øre, og vi ved, at modellen med blandingsalléer blev benyttet flere andre steder i haven.² Granerne i Brede Allé blev fældet i 1808 under slotsgartner Mansa. Ifølge Jardins plantegninger, Wiedewelts tværsnit af Brede Allé, samt beskrivelser af haven ved Hirschfeld fra 1780, samt senere Rothe var der klippede hække langs skovbrynene.

Arkivundersøgelser: Historiske lindetræer

I henhold til Firenze Chartrets artikel 12 skal oprindeligt materiale så vidt muligt bestemmes og søges bevaret. Endvidere siger artikel 15, at ingen restaureringer eller rekonstruktioner må påbegyndes uden forudgående undersøgelser, herunder taxonomisk analyse og bestemmelse af formeringsmetode.

Fra de historiske arkiver ved vi, at der i sin tid blev købt lind til Fredensborg fra Holland og hertugdømmerne (Altona).³ Det har været *Tilia × europaea* L., Park-Lind af hollandsk oprindelse, som var udbredt på den tid. *Tilia × europaea* er en hybrid mellem *Tilia cordata*

Træer i Brede Allé, der viser udposninger og tydelige tegn på tilbageskæringer. Beskæringsknuder og såkaldt kandelabervækst på de gamle træer fortalte, at træerne har været holdt beskåret. Foto: Pernille Thomsen 2011.

- a) Totalhøjde ca. 26-28 m
- b) Skåret tilbage til ca. 14,5 m senest i 1994 og tidligst i 1969
- c) Skåret tilbage til ca. 8 m
- d) Mange udposninger i ca. 3-3,5 meters højde

Mill., Småbladet Lind og *Tilia platyphyllos* Scop., Storbladet Lind. Ifølge undersøgelser baseret på morfologiske studier af historiske lindetræer udført af Pigott (1992) i England og Rune Bengtsson (2005) i Sverige findes der forskellige kloner af *T. ×europaea*. Pigott (1992) har undersøgt kloner af *Tilia ×europaea* plantet i England i det 17. og 18. århundrede og fandt to klongrupper A og B. Bengtsson (2005) udvidede denne klassificering med yderligere fire klongrupper C-F baseret på undersøgelser af variationen af *Tilia ×europaea* plantet i svenske parker ligeledes i 1600- og 1700-tallet. Indenfor de enkelte klongrupper (A-F) kan der findes yderligere underkloner. I Fredensborg kunne vi hurtigt udelukke forekomsten af træer fra klongruppe F, "Crimean Lime", på dansk kaldet "Krimlind", da disse har karakteristiske mørkegrønne blade med blank overside, og sådanne ikke er observeret i Fredensborg endsige i andre kongelige haver.

KLONGRUPPE	DEFINERET AF	POPULÆR NAVN
A ¹	Pigott (1992)	Pallida gruppen
B	Pigott (1992)	Hatfield Tall gruppen
C ²	Bengtsson (2005)	Zwarte Linde gruppen
D	Bengtsson (2005)	Ulriksdal gruppen
E	Bengtsson (2005)	Malmvik gruppen
F	Bengtsson (2005)	Krimlind gruppen

1) Lettere modificeret efter Bengtsson (2005).

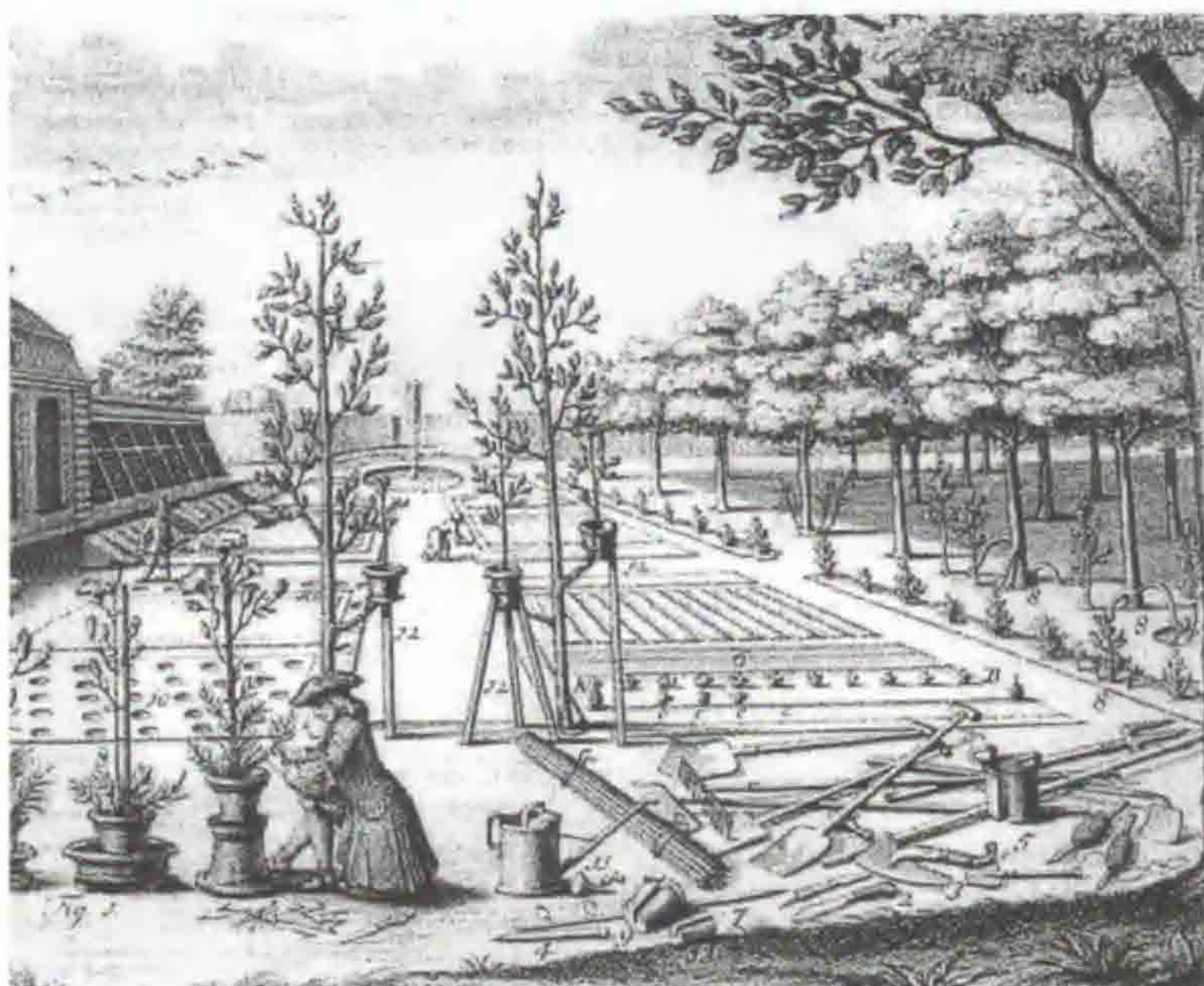
2) Enkelte frøkilder er inkluderet i denne gruppe

Klongrupper indenfor *Tilia ×europaea* i henhold til Pigott (1992) og Bengtsson (2005). Modificeret og oversat efter (Bengtsson 2005).

I Sverige startede man egen opformering med modernmateriale fra de hollandsk importerede træer, og disse blev ligeledes kaldt "Hollandsk Lind". Hvorvidt noget tilsvarende er foregået i Danmark, vides ikke med sikkerhed, men fra arkiverne ved vi, jf. nedenstående, at der blev leveret mindst 1.100 lindetræer samt 9.400 træer af forskellige sorter fra Gross Ravensburg Planteskole ved Nørreport. Eventuel lokal opformering giver mulighed for yderligere variation og forskellighed indenfor klongrupperne.

Fra Partikulærkammerregnskaber ved vi, at der blev købt store mængder lindetræer til Fredensborg i perioden fra 1759 til 1765:⁴

- 1759: 100 stk. høje lindetræer fra J.G. Behrendt, ejer af planteskolen Gross Ravensburg ved Nørreport (Bilag 1154)
- 1760: 1.000 stk. Lind fra Holland (Bilag 1222). Derudover står der i forbindelse med pkt. 39-256, at Behrendt på Gross Ravensburg har leveret 1.000 lindetræer, til Fredensborg Kobbelet.
- 1761: 1.000 stk. Lind fra J. Rosenkrandtz, Ellwaut, Holland (Bilag 1198)
- 1762: 100 stk. Lind (Bilag 1225)
- 1763: 600 stk. Lind fra Holland (Bilag 1173)
- 1764: 600 stk. Lind fra Jean Kreps & fils, Harlem, Holland (Bilag 1204)
- 1765: 300 stk. ekstra smukke lindetræer fra Kreps & Söhne, Altona (Bilag 1392)
- 1766: J.G. Behrendt, planteskolen Gross Ravensburg ved Nørreport, har leveret 9.400 træer i forskellige sorter. Nogle af disse træer kan have været lind til eventuelle efterplantninger.

Historisk illustration af opformering, her en simpel nedkrogning, enten fra vanris på stamme eller rods kud. Knoop 1753.

At dømme ud fra de indkøbte antal må disse lindetræer være indkøbt til såvel Brede Allé som til indplantning i de øvrige alléer i Fredensborg Slotshave. Det er muligt, at Lind også har været brugt til hækplantninger. Det faktum, at der er leveret mange flere træer end de ca. 240 træer, der oprindeligt har været plads til i dobbeltalléen, og af flere omgange, med års mellemrum og fra forskellige planteskoler, betyder, at flere kloner sandsynligvis blev repræsenteret i alléen og i haven generelt.

Metoder til opformering

Formeringsmetoder for *Tilia ×europaea* plantet i svenske haver i 1600- og 1700-tallet er undersøgt og publiceret af Rune Bengtsson i 2005.⁵ Baseret på undersøgelser af træer i parker og haver (250 plantninger repræsenterende mere end 10.000 lindetræer) samt litteraturstudier konkluderer han, at størsteparten af træerne var vegetativt formeret ved nedkrogning (layering). I anden halvdel af 1700-tallet blev der ligeledes anvendt frøformerede træer, hvilket blev muligt ved den lille istids ophør (ca. 1430-1850) og det følgelig varmere klima. Bengtsson mener, at variationen, han fandt i alléer plantet i anden halvdel af 1700-tallet, kun kan forklares med, at træerne var frøformerede.

Nedkrogning er en formeringsmetode, hvor birødder fremprovokeres på et skud, mens dette stadig er knyttet til modertræet. Skuddet

Moderne, tysk eksempel på nedkrogning, her med vold. Baumschulen Lappen i Nettetal-Kaldenkirchen, nær Düsseldorf.

De små nye *Tilia x europaea* 'Fredensborg'. Fotograferet, mens de endnu stod på Joel Klerk Planteskole. Foto: Pernille Thomsen 2012.

kroges til jorden, heraf metodens navn. Efter en periode frigøres det nedkrogede skud fra moderplanten og udgør nu et individ med egne rødder, genetisk identisk med moderplanten.⁶ Der findes to forskellige metoder til nedkrogning.⁷ Ved simpel nedkrogning bøjes rodskud fra et træ og dækkes delvist med jord. Ved høj/vold nedkrogning skæres modertræet ned til grunden. Når nye skud udvikler sig, dækkes disse med jord i deres halve højde. I begge tilfælde kan de nedkrogede skud frigøres efter to år. Da har de dannet tilstrækkeligt med rødder til at kunne klare sig selv. Fordelen ved de vegetativt formerede træer er, at de vokser hurtigere, og at de er genetisk identiske (= kloner), hvilket giver træer med ensartet vækst. Det kan være en fordel til alléplantninger, hvor hvert enkelt træ indgår i en stort anlagt helhed. I modsætning hertil varierer de frøformerede træer i udseende; individerne er genetisk forskellige. En anden fordel ved kloner er, at de erfaringsmæssigt vokser hurtigere. Derudover er Lind blandt de sværeste træslægter at frøformere, og i Norden befinder Lind sig ydermere på grænsen for sit naturlige udbredelsesområde. Frøkvaliteten varierer fra art til art herhjemme. For *Tilia x europaea* er den ringe, og spireprocenten er lav. *Tilia cordata* sætter sjældent spiredygtige frø, sandsynligvis fordi klimaet er for koldt i Danmark. *Tilia platyphyllos* udvikler normalt spiredygtige frø, men selvsåning er alligevel ikke almindelig kendt.⁸

I dag foregår formering af lindetræer både ved frøformering og vegetativ formering. For de "rene" arter (som f.eks. *Tilia cordata* og *T.*

platyphyllos) gælder, at træerne som oftest er frøformerede, med frø fra udvalgte frøkilder. Hybrider og kloner formeres som regel vegetativt, ved podning eller okulation, hvilket giver genetisk ens afkom. Ved okulation er podekvisten kun en knop, og det bruges mest ved formering af roser og frugttræer. I Danmark er det normalt, at podning af f.eks. *T. ×europaea* 'Pallida' sker på grundstammer af *T. platyphyllos*.⁹

Opformering af oprindelige træer fra Brede Allé

I henhold til Firenze Chartrets artikel 12 ville det være mest korrekt at producere nye træer til den genskabte allé med podemateriale fra de oprindelige træer. Det ville imidlertid tage ca. 20 år, inden der ville være træer af en tilstrækkelig størrelse til det store rum. Samtidig kan det diskuteres, om det er i SLKE's opdrag at forestå en sådan opgave.

Inden for rammerne af genskabelsesprojektet for Brede Allé blev det besluttet at bevare historisk plantemateriale med henblik på at opformere et antal træer til fremtidig brug i senere projekter i Fredensborg Slotshave eller i andre kongelige haver. Dybe Allé og Frederik Madsens Allé formodes at være fra ca. 1720 og må forventes at skulle fornyes indenfor en kortere årrække. SLKE fik planteskoleejer Joel Klerk i Skævinge, der har specialiseret sig i bl.a. allétræer, til at stå for opformering af træer med podekviste fra Brede Allé.

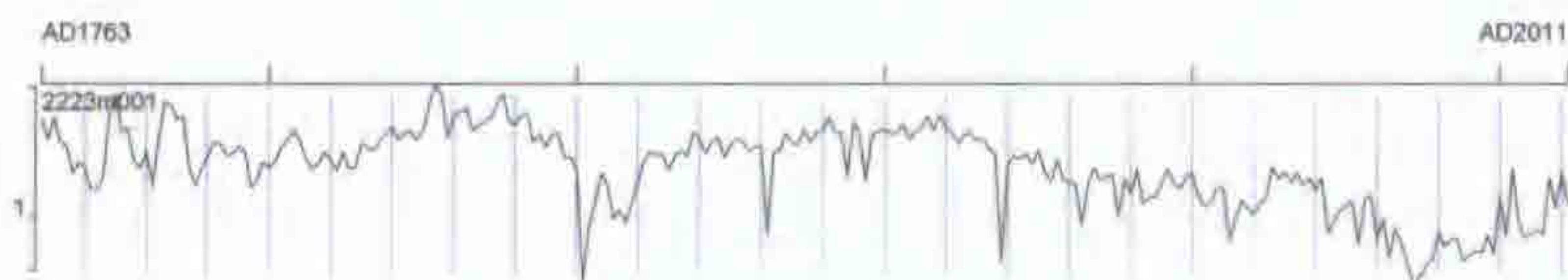
Træskiver fra Brede Allé, Fredensborg Slotshave.
Foto: Simon Lautrop 2011.

Den fysiske indsamling af kviste skete i februar 2011. Valget af hvilke træer, der skulle opformeres, blev foretaget ved to besigtigelser, foretaget med halvanden måneds mellemrum i sensommeren og efteråret 2010. Der blev indsamlet materiale fra begge sider af Brede Allé: Kviste fra 25 træer i den vestlige side og fra 25 træer i den østlige side. ca. 10 stk. kviste fra hvert af de 50 udvalgte træer (ud af de tilbageværende 115 stk.). Der blev valgt kviste fra træer, der vurderedes at være oprindelige fra omkring 1760, og fra træer som havde en sund fremtoning (frodighed, ingen døde skud, ingen svampe, mv.) samt en pæn (lige) vækst efter styninger. Efter klipningen blev kvistene opbevaret på køl, indtil de blev podet på grundstammer af *Tilia platyphyllos*. Efterfølgende blev de plantet ud i planteskolen, nummereret jf. nummereringen af modertræerne, hos Joel Klerk i foråret 2011. Her ved har SLKE sikret bevaring af det historiske materiale, der vil leve videre i de nye træer med navnet *T. ×europaea* 'Fredensborg'.

Dendrokronologiske undersøgelser

For at opnå den bedst mulige videnskabelige dokumentation af alléens og træernes historie og alder indledtes et samarbejde med seniorforsker Niels Bonde, ansvarlig for dendrokronologiske undersøgelser på Nationalmuseet. Da lindetræer historisk set ikke har haft den store tømmerverdi, er der ikke mange erfaringer at trække på i modsætning til ved f.eks. eg og ask, som i årtusinder har været benyttet til redskaber, huse og både. Der er forskel på, hvor tydelige årringene er, og ofte vil ældre lindetræer være hule indvendig. Alligevel indvilgede Nationalmuseet i at gøre et forsøg, og efter et par leveringer af træskiver fra Brede Allé i oktober 2011 lykkedes det at få lavet en måling på i alt 6 træer, hvor marv og bark var intakt. Det havde naturligvis været optimalt med et større analysemateriale, men mange træer var hule og flere så porøse, at prøverne faldt fra hinanden. Endelig var målet ikke en udtømmende videnskabelig undersøgelse af samtlige træer.

Prøverne blev taget så tæt ved jorden som muligt og maksimalt i en højde af 60 cm., dette for at sikre at dateringen kom så tæt på træernes aldersudgangspunkt som muligt. Trods forskellige usikkerheder omkring årringsdatering af Lind og særligt gamle Lind over 100 år kunne forskerne på Nationalmuseet evaluere årringskurverne ud fra erfaringsbaseret viden. Resultaterne bekræftede, hvad vi også havde forventet ud fra iagttagelser af træerne i alléen. Der var tale om en stor aldersspredning. Årringenes antal varierede omtrentligt fra 249, 242,

Den sammenregnede middelkurves indplacering på tidsskalaen, hvoraf flere "begivenheder" tydeligt fremgår. Da kurven repræsenterer en gennemsnitlig tolkning, må man tage højde for en usikkerhed omkring eksakt årstalsbestemmelse. NNU 2013.

241, 223, 209 til 173. Det betyder, at den ældste bevarede årring var dannet i 1763, mens det yngste var fra ca. 1839. At man har fortsat indplantning i alléen så længe, var en overraskelse. Af prøverne udledte forskerne, at de ældste træers alder kunne sættes til ca. 260 år. Det betyder, at nogle af træerne plantet i 1759-65 har været omkring 7 år gamle ved plantningen. Krydsdatering og tolkning af signaturer i årringskurverne gav viden om træernes livsforløb. Med en lille usikkerhed om det præcise årstal kunne forskerne fortælle, at træerne sandsynligvis har været kraftigt beskåret – eller været stresset af vejrmæssige forhold – i 1763, 1776 og 1787. Herefter er der ingen klare indikationer på kraftig beskæring før end i 1843, 1851, 1856 og 1865. I dette tilfælde understøtter årringsbredderne Rothes indsats, idet han formodentlig ikke blot lod Brede Allé bevare men også fortsatte med at lade alléen beskære på siderne. Der blev igen foretaget kraftig beskæring i 1881, 1894 og 1897. Disse beskæringer synes at falde sammen med den store opmærksomhed, der var omkring haveanlægget disse år. I 1877 havde kunsthistorikeren Fr. J. Meier skrevet disputats om Johannes Wiedewelt, og i 1880 udgav han en grundig bog om Fredensborg. Offentligheden fik langt mere blik for slotsparken. Disse forhold har formentlig hjulpet daværende kongelig haveinspektør Henrik August Flindt (1822-1901) til at rejse midler til istandsættelse af havens skulpturer i 1880erne, et projekt som givetvis har fordret beskæring af alléen.¹⁰ Resultaterne viser muligvis kraftige beskæringer i 1904 og 1911. Fra 1919 sker der en svækkelse af træerne. Årringenes bredde aftager, og derefter opviser grafen minima i 1932, 1938 og 1956; vi har hidtil ikke søgt nærmere viden om plejen i de år. Ca. 1972 indtræder igen minima, hvilket kan forklares med en kraftig beskæring i 1969, hvor træerne blev topkappet og strippet for alle grene. Derefter kan der aflæses en generel svækkelse af træerne med flere år med minima. Styningen, der

fandt sted i 1994, ses med et lille minima, men da er træerne formentlig så svækkede, at den årlige tilvækst allerede er minimal.

Udover de dendrokronologiske studier blev der lavet studier af træernes form, vækst og synlige tegn på større beskæringer. På baggrund af de visuelle studier af udposninger på træernes stammer og steder for "kandelaberdannelse" blev det konkluderet, at der har været foretaget kraftige tilbageskæringer, som vi for de senestes vedkommende kunne sætte nogenlunde årstal på vha. arkivoplysninger. Med de dendrokronologiske undersøgelser har vi kunnet verificere/præcisere disse årstal og datere tidligere større tilbageskæringer.

Genetiske undersøgelser

Genetiske undersøgelser med DNA-markører var først mulige på et fremskredent tidspunkt i projektet. Derfor fik de ikke indflydelse på indkøbet af nye planter. Alligevel var vurderingen, at jo mere eksakt viden vi havde om de gamle træer, deres arts- og klonmæssige forskellighed og herkomst, des bedre – også i forhold til fremtidige restaureringsprojekter.

Hovedparten af træerne i Brede Allé, så, som nævnt oven for, ud til at være af forholdsvis ens alder og udseende. Der var dog også tydelige eksempler på senere indplantninger, mindre stammeomfang og muligvis andre arter og kloner, eller blot ældre træer med anderledes udseende. Disse iagttagelser blev til dels bekræftet via Nationalmuseets målinger af årringe på seks træer.

Bestemmelse til arts- og klonniveau havde formentlig været mulig ved morfologiske undersøgelser, baseret på de tidligere nævnte undersøgelser af Pigott og Bengtsson. Da sådanne er begrænset af årstiderne, resultaterne mere usikre og ikke besvarer spørgsmålet om hvordan de oprindelige træer var opformeret, var det ikke en optimal løsning. På den baggrund rettede SLKE henvendelse til Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning ved Københavns Universitet, der gennem et samarbejde med engelske forskere var begyndt at interessere sig for DNA-bestemmelse af lindetræer. Englænderne har nemlig udviklet de DNA-markører, der kunne anvendes til undersøgelsen.

Kort før fældning af træerne blev der i september 2011 indsamlet bladmateriale fra de 115 tilbageværende træer i Brede Allé. Derudover blev der indsamlet rodmateriale, fra et mindre antal træer (ni træer), for at kunne afgøre, om træernes rødder havde samme genotype som

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

PLANTE-MATERIALE	ID-NUMMER FOR DE ENKELTE TRÆER	ANTAL TRÆER	GENOTYPE
Brede Allé Blade fra oprindelige træer	02082-02100	106	Den blå klon
	02103-02117		
	02119-02136		
	02139-02141		
	02144-02155		
	02157-02161		
	02163-02196		
	02101	1	Unik genotype
	02102	1	Unik genotype
	02118	5	Den grønne klon
	02137		
02138			
02142			
02143			
02156	1	Unik genotype	
02162	1	Unik genotype	
antal træer i alt		115	

PLANTE-MATERIALE	ID-NUMMER FOR DE ENKELTE TRÆER	ANTAL TRÆER	GENOTYPE
Brede Allé Rødder fra udvalgte træer	2090 R, 02112 R	8	Den blå klon
	02134 R, 02165 R		
	02166 R, 02171 R		
	02179 R, 02184 R		
	02137 R	1	Den grønne klon
antal rodprøver i alt		9	

Skema der viser resultatet af de genetiske studier i Brede Allé med DNA-markører. Der blev registreret genotyper (= DNA-fingeraftryk) for alle tilbageværende 115 træer. For 9 af disse 115 træer blev der desuden taget prøver af rødderne, og disse blev der også registreret genotyper på – dette ses i den nederste del af skemaet.

bladene. Samme genotype i blade og rødder ville betyde, at træerne enten måtte være frøplanter eller vegetativt formerede ved nedkrogning, hvorimod afvigende genotype ville betyde, at træerne var formeret ved podning eller okulation på grundstammer.

Det viste sig, at 106 ud af de 115 tilhørte én og samme klon (herafter benævnt den blå klon) – med nøjagtig samme genotype. Yderligere fem træer udgjorde en anden klon (benævnt den grønne klon – navnet havde ikke noget med farven på træernes blade at gøre), mens de resterende fire træer havde hver deres unikke genotype. At der hovedsagligt var tale om kloner er ikke overraskende. Havde træerne været frøformerede, ville der have været en større variation i deres habitus; især tilfælde af en hybrid mellem to arter. Endvidere viste DNA-analyserne, at rodmaterialet på de ni særligt udvalgte træer var af samme genotype som bladmaterialet.

Det faktum, at blad og rodmateriale har samme genotype, viser, at træerne blev formeret ved nedkrogning. Endvidere er det sandsynligt, at den store gruppe på 106 træer med samme genotype (den blå klon) svarer til Bengtssons klongruppe C, "*Tilia ×europaea* 'Zwarte Linde'-Group". Hans studier af træer i Sverige, og hvor de er købt, nemlig hos J. Krebs og J. Rosenkrantz i Haarlem, svarer til oplysningerne fundet om indkøb af træer til Brede Allé omkring 1760.¹¹ Derfor konkluderer Bengtson, at træerne må tilhøre den samme klongruppe C. Hvilken klongruppe, den anden mindre gruppe på fem eventuelt tilhører (den grønne klon), har vi ingen eksakt viden om. På baggrund af yderligere DNA-undersøgelser, foretaget efterfølgende på alléen i Kongens Have, og tidligere morfologiske studier af samme alléen, er der dog grund til at tro, at klonen svarer til klongruppe A, "*T. ×europaea* 'Pallida'-Group".¹² De resterende fire træer med individuelle genotyper er sandsynligvis *T. cordata*, altså én af de to arter der danner hybridens *T. ×europaea*.¹³

Hvilke træer til Brede Allé?

Ved starten af Brede Allé-projektet var den tilgængelige viden om de eksisterende træer i alléen begrænset. Denne viden blev udbygget i takt med, at ovennævnte undersøgelser blev iværksat. Sommeren 2012 kunne vi, som nævnt oven for, konstatere, at de oprindelige træer var *Tilia ×europaea* 'Zwarte Linde'. Bengtsson noterer i sin studie fra 2005, at det i dag ikke er muligt at købe træer fuldstændigt tilsvarende de historiske, og at den eneste rigtige løsning på det problem er at opformere træerne selv, med materiale fra eksisterende træer.

Denne løsning var imidlertid ikke, hvad SLKE ønskede. Udfordringen var i stedet at finde tilgængeligt plantemateriale, der bedst muligt kunne opfylde ønskerne i forhold til det gamle plantemateriale, det fremtidige udtryk og beskæringsmål for alléen. Skalaen for de nye træer blev fastlagt med afsæt i konstruktionstegninger, hvor landskabsarkitekt Torben Schønherr tog afsæt i det gyldne snit. Den samme tilgang var i sin tid blevet anvendt af Wiedewelt, da skulpturernes proportioner skulle fastlægges.

Træernes højde blev bestemt til at udgøre ca. 14 m., mens de højeste skulpturer er ca. 6 m. (9½ alen). På en studietur til Versailles studerede vi en allé med de samme proportioner som Brede Allé, hvilket bekræftede, at den estimerede højde kunne være rigtig. Endvidere blev det besluttet, at den genplantede allé skal beskæres som stammehæk. Træerne skal altså ikke beskæres som kassetræer, hvilket de angiveligt var i starten – og dengang adskilt af grantræer.

Ønsket var derfor at finde en klon af *Tilia ×europaea*, som har grenvinkler, der med en fornuftig væksthastighed får træerne til at vokse sammen, dvs. træer der ikke har for oprette grenvinkler. Altså gerne en rimelig hurtig vækst i starten, efterfulgt af en mere begrænset vækst, når træerne har opnået den rette størrelse og form, så det ikke giver æstetiske og driftsmæssige problemer på længere sigt. Derudover skulle træerne gerne have et stammeomfang målt i én meters højde på 25-30 cm og typisk en højde på knap 5 m, for at syne af noget fra start. Det betyder træer på omkring 20 år.

Det endelig valg af genotype

Den eneste klon af *Tilia ×europaea*, der er tilgængelig på det danske marked er *T. ×europaea* 'Pallida'. Denne klon var der imidlertid ikke gode erfaringer med fra et lignende fornyelsesprojekt i haven til Drottningholm i Stockholm. Denne klon var vækstkraftig i starten, men forblev det også på længere sigt, hvilket har givet betydelige æstetiske og driftsmæssige udfordringer.¹⁴ Derudover kan denne klon, trods samme betegnelse, variere meget i udseende, afhængigt af leverandøren. Ved besøg på såvel danske som tyske planteskoler kunne det samtidig konstateres, at *T. ×europaea* 'Pallida' har en meget opadstræbende grenstruktur, hvilket ikke er hensigtsmæssigt i forhold til målet om en stammehæk.

Inden resultaterne fra de genetiske undersøgelser nåede i hus, faldt valget på træer fra en planteskole i Oldenburg i Slesvig, BRUNS

Fredensborg Slotshave. Brede Allé efter genskabelsen af Brede Allé og omformningen af havens parterre. Foto: Simon Lautrop 2013.

Pflanzen. Planteskolen kunne levere træer af klonen *Tilia ×intermedia* DC (= *T. ×europaea*) 'Zwarte Linde'. Disse træer har en meget mere vandret grenstruktur, hvorfor BRUNS også anvender klonen til træer som de selv, via klipning før salg, forbereder til stammehæk. Endvidere kunne BRUNS fortælle, at denne klon efter deres bedste overbevisning er en meget gammel klon, der gennem århundreder har været brugt til alléer m.m. Det lykkedes dermed at finde nogle træer i tilstrækkeligt antal og størrelse, der så ud til at kunne opfylde de forskellige målsætninger. Træerne fra BRUNS er podet på grundstammer af *T. cordata*. Det er muligvis det, der kan være med til at sikre, at træerne ikke bliver alt for vækstkraftige, i modsætning til hvis de havde været podet på *T. platyphyllos*, hvilket i Danmark ellers er praksis med *T. ×europaea* 'Pallida'.

De nye træers DNA

De nye træer blev plantet i det tidlige forår 2013, og på baggrund af de nye resultater fra DNA-undersøgelserne af de oprindelige træer blev det besluttet også at foretage genetiske undersøgelser af de nye træer. Der blev derfor medio maj 2013 indsamlet bladmateriale fra 20 tilfældigt udvalgte træer i alléen. DNA-bestemmelsen af de nye træer blev gjort som noget af det allersidste i projektet, og med viden om den genetiske sammensætning af de historiske træer afventedes udfaldet af undersøgelserne med næsten uudholdelig spænding.

Resultaterne viste, at materialet fra alle 20 træer har samme genotype (dvs. én klon), og at de samtidig er genetisk identiske med den blå klon af de oprindelige træer, altså den klon som 106 ud af de 115 historiske træer havde. Uden viden om træernes genotype, men udelukkende ved at se på træernes habitus og morfologiske karakterer er det således lykket SLKE at vælge kommercielt tilgængeligt plantemateriale, som er identisk med de originale træer. Overraskelsen var stor, men glæden naturligvis endnu større! Dette lykketræf er måske betegnende for, hvor få kloner der findes af *Tilia ×europaea*. Skyldes dette faktum, at der kun meget sjældent sker hybridisering mellem *T. cordata* og *T. platyphyllos*, eller at der er tale om en meget specialiseret nicheproduktion, som ikke har følt tilskyndelse til at ændre på produktionsmaterialet igennem flere hundrede år?

Kongelige alléer

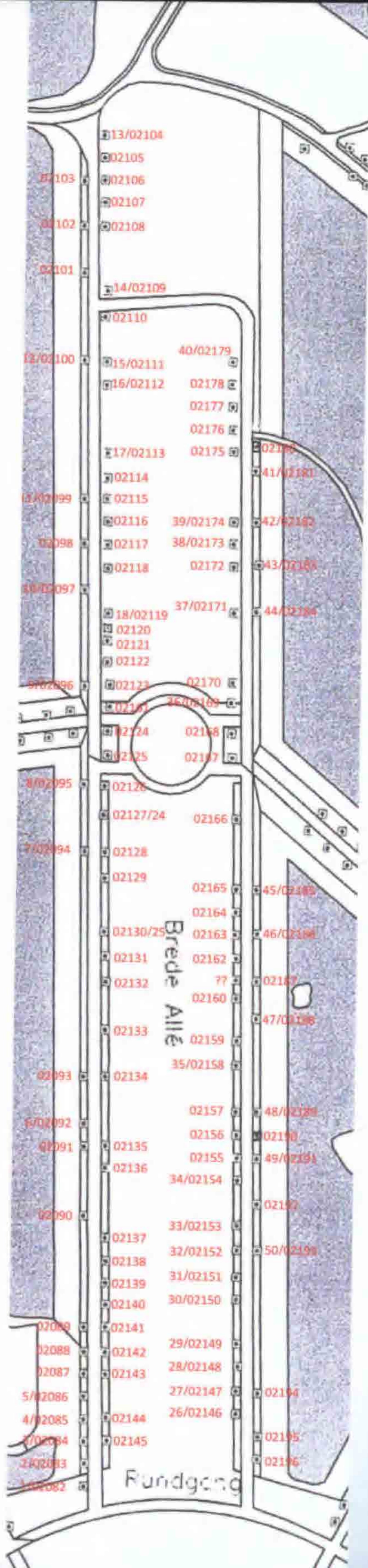
Afledt af Brede Allé-projektet i Fredensborg Slotshave og en bachelor-opgave om samme besluttede SLKE at gennemføre en registrering af de formede træer i alle de kongelige haver, styrelsen forvalter på Sjælland: Fredensborg, Frederiksborg, Bernstorff, Sorgenfri, Frederiksberg og Søndermarken samt Kongens Have.¹⁵

Formålet var at samle viden omkring alléerne fra arkiver, medarbejdere, litteratur og ikke mindst, hvad der kan aflæses af alléerne selv, med henblik på at skabe et overblik over alléernes tilstand og behovet for fornyelse, herunder vidensdeling inden for Styrelsen, formulering af handleplaner, registrering af diverse oplysninger i relation til drift.

Registreringen blev gennemført hen over ét år for at dokumentere træerne med og uden løv, og fordi træernes beskæringsform, både historisk og nutidig, nemmere observeres om vinteren. Det viste sig, at en stor andel af træerne (38 %) var ældre træer, plantet i perioden 1660-1760, hvilket indikerer at der inden for en nærmere årrække venter en større opgave med stillingtagen til og planlægning af genplantninger (tallene indbefatter dog Brede Allé). Mange steder er der sket indplantninger med forkerte kloner, fordi der ikke har været tilstrækkelig viden om de eksisterende træers art eller klon. Der er konstateret betydelige forskelle på driftsomkostningerne for den samme type beskæring, samt markant forskel på driftsomkostningerne afhængigt af den givne form for beskæring; ikke overraskende er fritvoksende træer langt billigere i drift end formede træer.

Perspektivering

Forhåbentlig kan de gennemførte undersøgelser og resultater inspirere og hjælpe andre, der står over for at skulle udskifte historiske træplantninger. Derudover håber vi, at nye genetiske undersøgelser vil udvide vores viden om andre historiske lindealléer i Danmark. Undersøgelserne bør igangsættes snarest, – mens der stadig er historisk plantemateriale tilbage. Det vil være interessant at få afdækket, i hvilket omfang man har fået kloner af samme herkomst leveret rundt omkring i landet. Sammenlignelige studier på europæisk plan (Frankrig, Holland, England, Sverige, Danmark, m.fl.), vil kunne føje en interessant dimension til vores viden, og måske vil det vise sig at en enkelt klon eller to af "hollandske linde" har været spredt og anvendt i langt større udstrækning, end vi hidtil har forestillet os. At disse gamle træer har

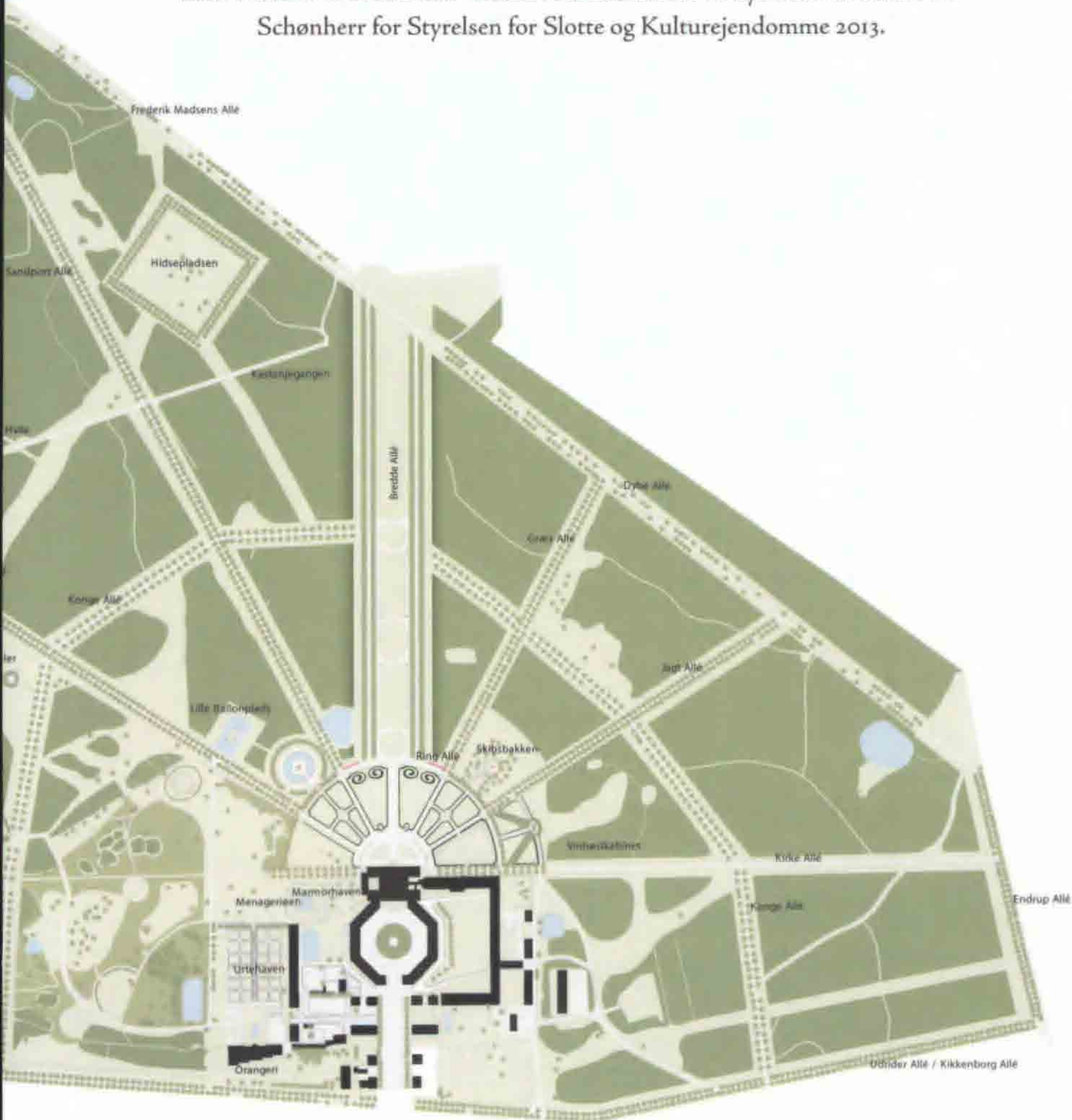
Skitse, der viser udfaldet af lindetræer i Brede Allé, Fredensborg Slotshave, og hvilke træer der blev taget podekviste fra.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

Plan over Fredensborg Slotshave, efter det store restaureringsprojekt,
samt tværsnit af Brede Allé - sådan som målene for de nye træer er beskrevet.
Schönherr for Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme 2013.

klaret århundreder under skiftende pleje- og vejrforhold, giver stof til eftertanke, bl.a. når vi i dag taler meget om artsdiversitet – og ikke baserer alle grønne strukturer på én art/klon. Om podede træer klarer sig lige så godt som træer formeret ved nedkrogning, er et andet vigtigt spørgsmål, som fremtidige undersøgelser forhåbentlig også vil kunne give svar på. Mange haveejere og forvaltere spørger sig, hvilket materiale de skal efter- eller genplante med. Vores undersøgelser har bevist, at det er muligt at købe historisk plantemateriale, og måske kan disse resultater inspirere andre.

Abstract

On September 17, 2013 the Great Alley (Brede Allé) in the Fredensborg Palace Gardens was inaugurated after a restoration project that took its beginning in 2008. The main structure of this royal garden with Lime avenues was created in 1720, but subsequent designs by the architect N.-H. Jardin and the sculptor J. Wiedewelt around 1760 formed the point of departure of the restoration project. A series of scientific disciplines were applied, with a specific view to the Lime trees. One ambition was to find plant material as close to the existing trees as possible. Thorough analyses of the structure and morphology of the old trees enabled the Danish Agency for Royal Palaces and Gardens, in cooperation with the landscape architect Torben Schønherr and landscape architect Pernille Thomsen, in finding the proper, commercially available plant material. Parallel and succeeding DNA analysis has proven this material to be identical to the historical trees. This finding owes much to a strong persistence in relation to finding trees with the desired growth and structure, as well as an unceasing search for the right plant material. Hereby we have also succeeded in disproving the widespread assumption that it is no longer possible to purchase plant material identical to the historical material.

Noter

Tak til Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme for viljen til at iværksætte de forskellige analyser, til G.B. Hartmanns Familiefond for økonomisk støtte til de genetiske undersøgelser og til Nationalmuseet for deres årringsundersøgelser. Endvidere tak til Schønherr repræsenteret ved landskabsarkitekt Sine Boye Villadsen for afsøgning af planteskolernes udvalg af lindekloner. En helt særlig tak til A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, der overhovedet muliggjorde genskabelsen af Brede Allé i Fredensborg Slotshave.

1. Christensen, Annie, *HAVERNE – dengang*. København 1999.
2. Christensen, Annie, 'Alléerne og haven omkring Fredensborg Slot', i: *Fra Kvangård til Humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, 1982, ss. 7-62.
3. Kjær, Ulla. *Fredensborg Slotspark med specielt henblik på Brede Allé*, inkl. kildemateriale. Upubl. arkivundersøgelse for Slots- og Ejendomsstyrelsen. København 2008.
4. Kjær, Ulla, Bente Scavenius & Christine Waage Rasmussen, *Fredensborg. Slot og Slotshave*. København 2013.
5. Bengtsson, Rune, *Variation in common lime (Tilia x europaea L.) in Swedish Gardens of the 17th and 18th centuries*. Doctoral thesis. Swedish University of Agricultural Sciences, Alnarp 2005.
6. Hartmann, H.T., D. Kester, F.T. Davies & R.L. Geneve, *Hartmann and Kesters Plant propagation. Principles and Practices*. Upper Saddle River, NJ, 2000.
7. Bengtsson, R., op.cit.
8. Brander, P. E. *Træer og buske i by og land*. Frederiksberg 2010.
9. Personlig kommunikation Kortegaard & Birkholm.
10. Kryger, Karin & Mette Marciniak, 'Skulpturerne i Brede Allé, Fredensborg Slotshave', i: *Architectura*, 2010, ss. 15- 52.
11. Christensen, Annie, op.cit.
12. Hansen, Ole., Pernille Thomsen & Christine Waage Rasmussen, 'DNA markers provide insight about common lime in historical plantings – an example from the Royal Danish Gardens', submitted to *Urban Forestry & Urban Greening*. Samt Thomsen, Pernille. *Historiske Lindekloner i Kongens Have*. Ikke publiceret rapport for Slots- og ejendomsstyrelsen, København 2009.
13. Hansen, O., P. Thomsen & C.W. Rasmussen, op.cit.
14. Kjell Lundquist, personlig kommunikation, marts 2011.
15. Thomsen, Pernille op.cit, og Thomsen, Pernille *Registrering af lindealléer og formede træer i Slots- og Ejendomsstyrelsens hovedhaver på Sjælland*. Upubliceret rapport for Styrelsen for Slotte & Kulturejendomme, København 2011.

Litteratur

Bengtsson, Rune, *Variation in common lime (Tilia x europaea L.) in Swedish Gardens of the 17th and 18th centuries*. Doctoral thesis. Swedish University of Agricultural Sciences, Alnarp, 2005.

Bonde, Niels, *Årringsundersøgelse af prøver fra lindetræer i Brede Allé, Fredensborg Slotshave*. København: Nationalmuseet. NNU Rapport 17, 2013.

- Brander, P. E. *Træer og buske i by og land*. Frederiksberg 2010.
- Christensen, Annie, *HAVERNE – dengang*. København 1999.
- Christensen, Annie, 'Frederik V's hobby: Haven ved Fredensborg Slot', i: *Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, 1981, ss. 35-50.
- Christensen, Annie, 'Alléerne og haven omkring Fredensborg Slot', i: *Fra Kvangård til Humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, 1982, ss. 7-62.
- d'Argenville, A.J.D., *La Theorie et la pratique du Jardinage*. (1739, 4. udgave). Dansk oversættelse af tidligere gartner Mio Nielsen, Slots- og Ejendomsstyrelsen.
- Firenze Chartret. Kommenteret og oversat af Jette Abel og Lisbeth Saaby', i: *Landskab*, 1993, 5-6. ss. 98-105.
- Hansen, Ole, Pernille Thomsen & Christine Waage Rasmussen, *DNA markers provide insight about common lime in historical plantings – an example from the Royal Danish Gardens*. Submitted to Urban Forestry & Urban Greening.
- Hartmann, H.T., D. Kester, F.T. Davies. & R.L. Geneve, R.L., Hartmann and Kesters Plant propagation. Principles and Practices. Upper Saddle River, NJ 2000.
- Kjær, Ulla, *Fredensborg Slotspark med specielt henblik på Brede Allé*, inkl. kilde-materiale. Arkivundersøgelse for Slots- og Ejendomsstyrelsen. København 2008.
- Kjær, Ulla, Bente Scavenius & Christine Waage Rasmussen, *Fredensborg. Slot og Slotshave*. København 2013.
- Kryger, Karin & Mette Marciniak, 'Skulpturerne i Brede Allé, Fredensborg Slotshave', i: *Architectura*, 2010, ss. 15-52.
- Perspektivplan for Fredensborg Slotshave. Haven skulpturerne og bygningsværkerne*. Slots- og Ejendomsstyrelsen. København 2009.
- Pigott, C.D., 'The clones of common lime (*Tilia × vulgaris* Hayne) planted in England during the seventeenth and eighteenth centuries', i: *New Phytol*, 1992, 121, ss. 487-493.
- Pigott, C.D., *Lime-trees and basswoods: a biological monograph of the genus Tilia*. Cambridge 2012.
- Rothe, Wilhelm, 'Mindeblad om Rudolph Rothe' i: *Illustreret Tidende*. København, II. Februar 1877.
- Schjerup Hansen, Jens, *Koldinghus slotshave. Dronning Dorotheas haver ved Koldinghus*. København 1994.
- Steenberg, Jan, *Fredensborg Slot, Monumenter og Minder, Tiden 1720-1796*. København 1969.
- Thomsen, Pernille, *Fornyelse af lindealléer i Barokhave*. Bachelorprojekt, Københavns Universitet, Det Biovidenskabelige Fakultet, Skov & Landskab. Frederiksberg 2009.
- Thomsen, Pernille, *Historiske Lindekloner i Kongens Have*. Upubliceret rapport for Slots- og ejendomsstyrelsen, København 2009.
- Thomsen, Pernille, *Registrering af lindealléer og formede træer i Slots- og Ejendomsstyrelsens hovedhaver på Sjælland*. Upubliceret rapport for Styrelsen for Slotte & Kulturejendomme, København 2011.
- http://www.international.icomos.org/charters/gardens_e.pdf. Firenze Chartret 1981.

JENS HENDELIOWITZ

Portræt af Rudolph Rothe

1802-1877

Hans gartneriske uddannelse, virke og betydning

Rudolph Rothe har fulgt mig som forbillede og inspirator, siden jeg i 1986 blev ansat som souschef i det tidligere Inspektoratet for de kongelige Haver.¹ I forhold til genskabelsen af barokhaven ved Frederiksborg Slot overbeviste Rothe mig om, at det netop i denne have var rigtigt at komme så tæt på en rekonstruktion af den franske have som muligt, dette til trods for de mange transformationer til engelsk havestil han praktiserede i de øvrige slotshaver.² Da jeg i 2003 åbnede privat tegnestue, forblev Rothe et solidt fundament for mit arbejde med udvikling og bevaring af historiske haver i Danmark, Norge, Sverige og Tyskland, senest ved mine renoveringsprojekter for Bregentved Gods og Botanisk Have i København.

Rothe som menneske og professionel

Rothe var et empatisk menneske, vellidt og respekteret af alle fra samfundets bund til øverste top. Han besad usædvanlige analytiske evner, som han udnyttede sikkert og skarpt til at afkode et givent terræns muligheder og udfordringer. Hans sans for et steds særlige ånd, dets *genius loci*, kom især til udtryk i projekterne for transformering af barokhaver til haver i engelsk stil. Han havde også politisk tæft. Hans netværk i alle samfundslag, embedet som kongelig haveinspektør og statens øverste rådgiver i havefaglige spørgsmål, medlem af utallige udvalg og kommissioner gav ham stor indflydelse og magt. Som medlem af kommissionen til omstrukturering af gartneruddannelsen fik han væsentlig betydning for udviklingen af gartnerfaget i alle dets facetter.

JENS HENDELIOWITZ · landskabsarkitekt maa, cand.hort., Landscape Visions.
jens@hendeliowitz.dk

Med sine kreative evner og helt unikke faglige kompetencer i botanik, jordbundslære, klimatologi og anlægsteknik kom han til at præge udviklingen af dansk landskabsarkitektur markant i 1800-tallet.

Opvækst og uddannelse

Rudolph Rothe blev født 12. oktober 1802. Han var søn af konferensråd Christian Rothe og Charlotte Christine Paludan-Müller. Rudolph havde atten søskende. Forældrene var velhavende og ejede bl.a. ejendommen Vennersly på Frederiksberg Alle, hvor han voksede op, og hovedgården Lerchenfeld ved Kalundborg.³

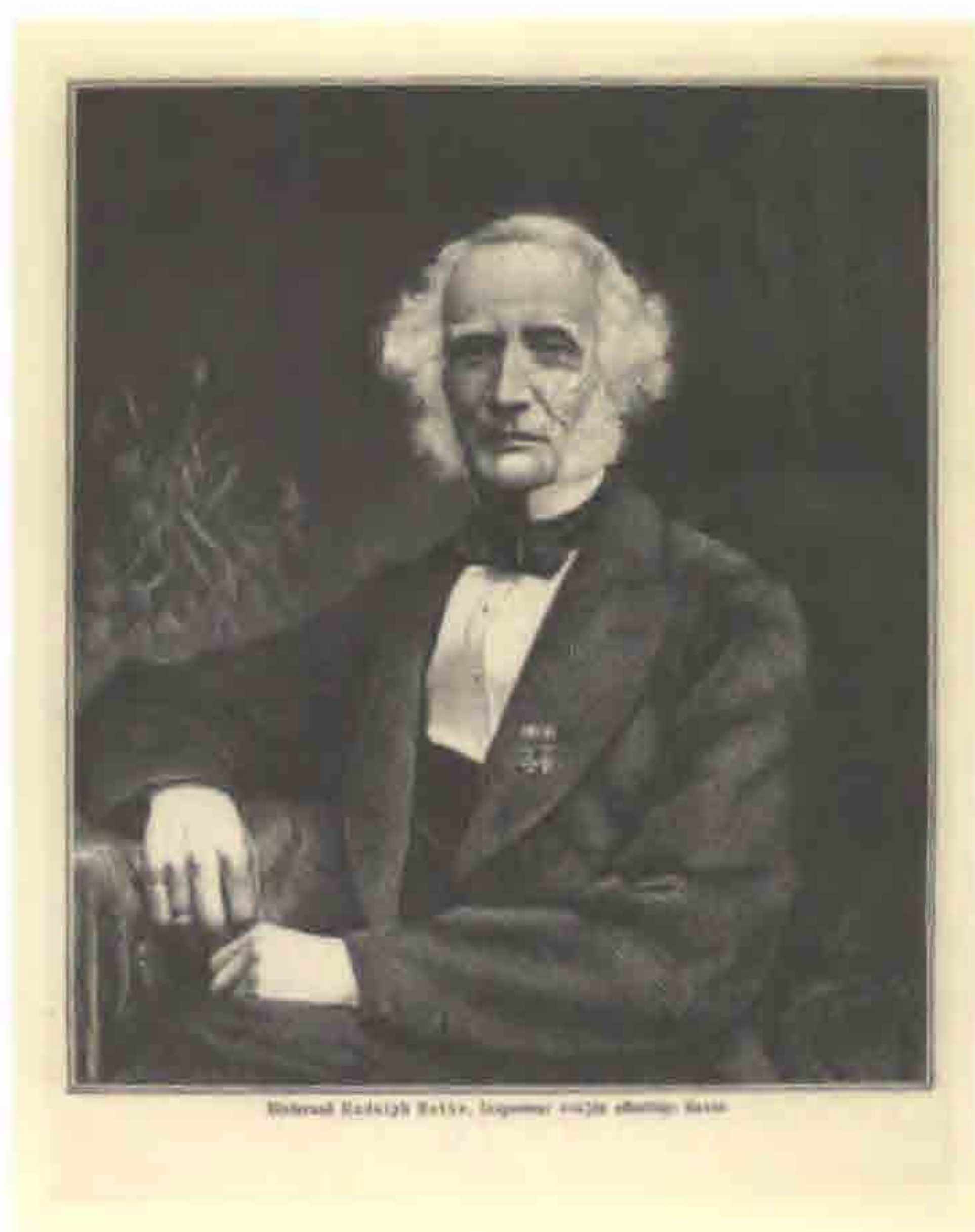
Det var usædvanligt, at børn af så velstående forældre blev gartnere. Han var ikke glad for at gå i skole og 'kaldte det paa Drengervis Slavearbejde at lære latin; men han indhentede senere det forsømte (...). Rudolph skulde midlertidig beskæftiges, indtil han naaede Alderen. Fader gav ham da Valget, om han vilde paa et Godscontoir eller i en Have. Han valgte uden Betænkning Haven. Det skulde være foreløbigt, indtil han voxede til og siden fik et Landbrug; men det blev hans Lyst og hans Liv og derfor hans Levnet'. Kun 16 år gammel kom han 1818 i gartnerlære, først et år i Frederiksberg Have og senere to år ved gartnerierne i Kongens Have ved Rosenborg Slot. Sideløbende tog han om aftenen tegneundervisning på Kunstakademiet.

Efter endt gartnereksamen var han ansat to år i Københavns Botaniske Have. Fast besluttet på at udvikle sine gartnerkunderskaber fik han bl.a. gennem fonden Ad Usus Publicos midler til et fire år langt udlandsophold.⁴

Dannelsesrejse og dagbog 1824-28

Slægtskabet mellem det danske kongehus og de tyske hertug- og fyrstedømmer har gennem generationer haft stor indflydelse på både den politiske og kulturelle udvikling i Danmark. Mange danske konger hentede deres dronninger i Tyskland. Dronningerne ansatte ofte gartnere fra deres hjemegn, når de skulle anlægge haver i deres nye fædreland. Det er en af årsagerne til, at inspirationen til omlægning af mange danske barokhaver til haver i engelsk stil snarere kom fra Tyskland end direkte fra England.

Der er flere eksempler på, at lovende unge gartnere blev sendt på studie- og dannelsesrejser til udlandet. Rejserne gik ofte gennem Tyskland til Italien og Frankrig, således også Rudolph Rothes rejse.

Portræt af Rudolf Rothe (1802-1877). Blandt hans mange titler var etatsråd og kongelig haveinspektør.

Rejsen gik over Hamborg, Berlin, Potsdam, Mellem- og Sydtyskland, Østrig, Ungarn, Norditalien, Schweiz, Frankrig og Holland. På rejsen noterede han omhyggeligt sine betragtninger og iagttagelser i sin dagbog. Den blev i 1828 udgivet med titlen 'Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med Hensyn til Driverier og den skjønnne Haugekunst, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Overitalien, Frankerige og Holland'.

Dagbogen er på 282 sider og har bagerst tre store plancher, der viser gartnerredskaber, espalieringsmetoder, konstruktioner af væksthuse og deres opvarmningssystemer. Haveplaner illustrerer, hvordan slyngede stier, trægrupper, græsflader og udsigtslinjer skal etableres efter de nye modestrømninger. Rothe beskriver gartner tekniske vækstbetingelser for køkkenurter, frugttræer, blomster, sirbuske og træer, anlæg af veje og stier. Med fremragende beskrivelser af teoridannelsen om og etableringen af den engelske have formidler han også kritiske analyser af europæiske haver anlagt i den nye smag.

Opholdet på Sanssouci

I de fire år, studierejsen varede, var Rudolph Rothe ansat 15 måneder ved de store gartnerier på Sanssouci. 79 sider af dagbogen beskriver de nyeste erfaringer med drivning, dyrkning, espaliering, beskæring, gødskning af figner, fresken, ananas, abrikos, kirsebær, æble, og pære, vin m.m.⁵ Frugthaven eksisterer stadig, og en lang række historiske teknikker til espaliering kan her studeres.⁶

Lidt morsomt og kritisk noterer Rothe, kun 19 år gammel, om vindyrkningen på terrasserne foran Sanssouci-slottet: 'Det er Tilfældet paa de fleste af disse Terrasser, at Viinrankerne ere ledede lodret, (...) Jeg kan ikke ansee dette for hensigtsmæssigt, men troer, at de vilde give mere Frugt, dersom de vare krummede(...). Naar derfor Frugtran-kerne ere bøiede, eller hele Stokken har et mere vandret Løb, virker Saften langt mere paa de enkelte Øine, og saaledes mere til Ansæt-else af Druer (...).'⁷

Vue fra Charlottenburgs orangeri, Berlin. Rudolph Rothe tilbragte en væsentlig del af sit udenlandske studieophold i Berlin og Potsdam.

Foto: Kirsten Lund-Andersen 2006.

I detaljer beskriver Rothe drivning af forskellige vækster: 'Et i Danmark næsten slet ikke anvendt Driverie er det af Kirsebær, som derimod i Tydskland meget bruges (...) endeligen maa nævnes et Driverie, som jeg ikke, saa simpelt det end er, har forefundet noget andet Sted end i Sans-souci, nemlig bevægelige eller flyttelige Drivhuse som anvendes til Drivning af Kirsebær og Blommer (...) et andet Slags Driveri, som i Danmark er meget lidet kjendt, men som i Sans-souci agtes højt, og hvorpaa der anvendes meget, er Blommedriverie.'⁸ Han er synlig imponeret af ananasdriveriet, '(...) det største af dette slags Driverier, som jeg noget Steds har truffet paa, og intet Sted har man mere kraftfulde og større Frugter; og dette tilstaae endog de, som have seet Ananasdyrkningen i Brasilien.'⁹

Rudolph Rothes erfaringer fra Sanssouci og fra planteskoledriften samt frugttræsavlens i omegnen af Potsdam fik banebrydende betydning for gartneridriften og gartneruddannelsen i Danmark i resten af 1800-tallet, ikke alene ved de store godser og kongelige haver, men også for erhvervsgartnerierne.

Orangerierne

Dagbogen fra tiden på Sanssouci er præget af lange og meget detaljerede beskrivelser. Alt bliver noteret: Vækstforhold, podnings- og okuleringsmetoder, gødskningsforhold, vanding, jordbundsforhold, jordtyper, jordblandinger, varmekforhold, lyspåvirkninger, sygdoms- og skadedyrsbekæmpelse m.m., selv den optimale opbygning af drivhuse til forskellige vækster, opvarmningssystemer og styring af temperaturen. Metoderne er økologiske, og det kunne være interessant i dag at undersøge nogle af dem nærmere.

Rothe bemærker, at orangerierne på Sanssouci og i Charlottenburg ved Berlin er de største i Tyskland. Til sammenligning er han ikke imponeret over produktionen af køkkenurter. 'Avl af Kjøkkenurter findes vel i Haugerne ved Sans-souci i stor Mængde, (...) men efter mit Skjønnede udmærker den sig ikke i nogen Henseende (...).'¹⁰ Orangerierne var væsentlige elementer i barokhaverne. De findes stadig på Sanssouci og de fleste store slotshaver uden for Danmark. I Fredensborg Slotshave blev det sidste orangeri imidlertid revet ned i 1909. Herefter forsvandt kulturen omkring orangerier i Danmark. Det nye orangeri på Fredensborg blev indviet 1995.¹¹

En fagmand som hofgartneren i Charlottenburg vækker stor beundring hos den unge Rothe, for her er '(...) en Mand af mange Kund-

Kastellet i København. Med inspiration fra bl.a. Leipzig var Rudolph en tidlig fortaler for, at et terræn som dette kunne omdannes til brugspark.

Foto: Jens Hendeliowitz 2013.

skaber og megen iver for sit Fag, har gjort flere Forsøg i Henseende til Orangetræernes Behandling, iblandt hvilke især nogle, angaaende forskjellige Næringsmdler, tiltrak sig min Opmærksomhed, da følgerne vare synlige. I Orangehuset befinde sig flere Kar til at have Vand i om Vinteren. Iblandt disse ere nogle, som indeholde to Hundrede og tredive Kander Vand (én Kande til ti Potter). Til dette Quantum Vand sættes fyrgetyve Pund Salpeter, fem Skpr. Hornspaaner, fem Skpr. Skraaet Korn, og to Centner reent Komøg, (to Centner regner man her til et Læs, eller otte Hjulbøre fulde). Disse Dele staae to til tre Dage sammen og omrøres i denne Tid flere Gange. Ved denne Sammensætning er Hensigten, at Salpeteret skal tilintetgjøre den Suurhed i Jorden, som ved den idelige Vanding hele Aaret igjemmen, næsten almindeligen opstaaer; at Kornskraaet skal neddæmpe den maaske for store Skarphed af Salpeteren, og tillige tjene som Gjødningsmiddel; at Hornspaanerne ved deres store Kalkholdighed skal være et Opvækelsesmiddel for Træernes Vækst; at Komøget skal tjene, især som Næringsmiddel, men ogsaa til at nedslaae Salpeterens Skarphed. Sædvanligen vover man kun tre Gange i Aareets Løb at anvende denne Sammenblanding til at vande med; (...).¹²

Rudolph Rothe slutter sin beskrivelse af opholdet på Sanssouci: 'Efter et ophold i fem Fjerdingsaar ved de meget store Gartnerier i Sans-souci, hvor jeg nød al mulig Velvilie og lærerig Underviisning af de derværende Hofgartnere, udmærkede mænd i Kunsten,.. fortsatte jeg min Reise og vendte mig imod Syden. Beriget med Kundskab ved at have lært de nævnte Gartnerier at kjende og mere befæstet i Erfaringer, fandt jeg i den følgende Tid færre mig nye og paafaldende Gjenstande... Min hele Reise har jeg gjort til fods, som ganske sikkert er den retteste Maade for Gartneren, naar han ikke vil nøjes med at see Haugerne ved enkelte store Steder og kun betragte Kunsten som Håndværk, men derimod iagttage den fri Natur, for efter dennes sikre Vink at øve Kunsten.'¹³

'Den Skjønne Haugekunst'

Rudolph Rothe leverer også en gartnerfaglig beskrivelse af teorien bag 'Den Skjønne Haugekunst'. Han analyserer og fortæller ud fra eksempler, hvordan en vellykket engelsk have etableres, hvordan teori og tegninger omsættes i praksis. Han beskriver bl.a. Slotshaven i Eutin, parkanlægget i Klein Gliniecke ved Potsdam, Dyrehaven ved Dessau, anlægget ved slottet Wörlitz, anlæg på de sløjfede fæstningsværker ved Leipzig, haverne i Laxenburg ved Wien, i Bruck ved Leithafloden, ved Eisenstadt syd for Wien, fyrsterne Metternichs og Rasumovskijs haver i Wien, anlæggene i Schönbrunn ved Wien og ved slottet Nymphenburg ved München, offentlige parker i München, anlæggene i Mortefontaine, Ermenonville og Compiègne. Naturen og bjergegnene, han passerer undervejs, får også nogle ord med på vejen, og Rothe pointerer, hvordan naturscenerne kan inspirere gartneren.

I gennemgangen af anlægget Klein Gliniecke får man en veluddannet, begavet ung gartners faglige vurdering og øjenvidneberetning. Anlægget beskrives som meget vellykket.¹⁴ I få ord beskriver Rothe essensen af den engelske have, som indbefatter størrelsesforhold, naturens inddragelse, vandpartier, udsigter, anvendelse af skovmassiver, græssletter, trægrupper, valg af træarter, placering af bygninger, vej- og stiforløb m.m.

Beskrivelsen er helt på højde med f.eks. Hirschfelds teoretiske beskrivelser af haveanlæg i 'Theorie der Gartenkunst' (1779-85) og August von Rodes beskrivelse af haven i Wörlitz (1788). Om Hirschfelds værk noterer Rother iøvrigt: 'Den var endnu kun lidet kjendt og endnu mindre forstaaet. Det gik derfor her, ligesom paa mange andre Steder

Bregentved. Vuer fra barok- og landskabshaven, samt Rudolph Rothes historiske plan. Fotos: Jens Hendeliowitz 2011.

i Tydskland, at man optog en Mængde Gjenstande af forskjellig Character i Haugen, og stillede dem for tæt sammen, hvorfor det Hele blev en S sammensætning af Gjenstande, hvilke tilsammentagne dog ikke dannede noget Heelt (...).¹⁵

Fra teori til praksis

Rothes teoretiske indfaldsvinkel til behandling af havekunsten underbygges hele tiden af hans gartnerfaglige og anlægstekniske viden. I modsætning til mange af samtidens og eftertidens haveteoretikere er Rothe i stand til at formidle, hvordan det fysisk lader sig gøre at skabe de 'billeder', som haveteorien taler om, kort sagt at få teori omsat til praksis.

Han beskriver ikke alene jordbundsforholdenes og klimaets indflydelse på det konkrete terræn, men også hvad der normalt gror på stedet, og hvad man under de givne omstændigheder kan få til at gro. Han analyserer terrænets placering, hældning i forhold til nord, syd øst og vest, hvordan valg af beplantning anvendes til at skabe særlige lys- og skyggeeffekter, hvordan og hvorfor søer, floder og vandløb, vandets hastighed og lysets refleksion har indflydelse på stemningen i haven.

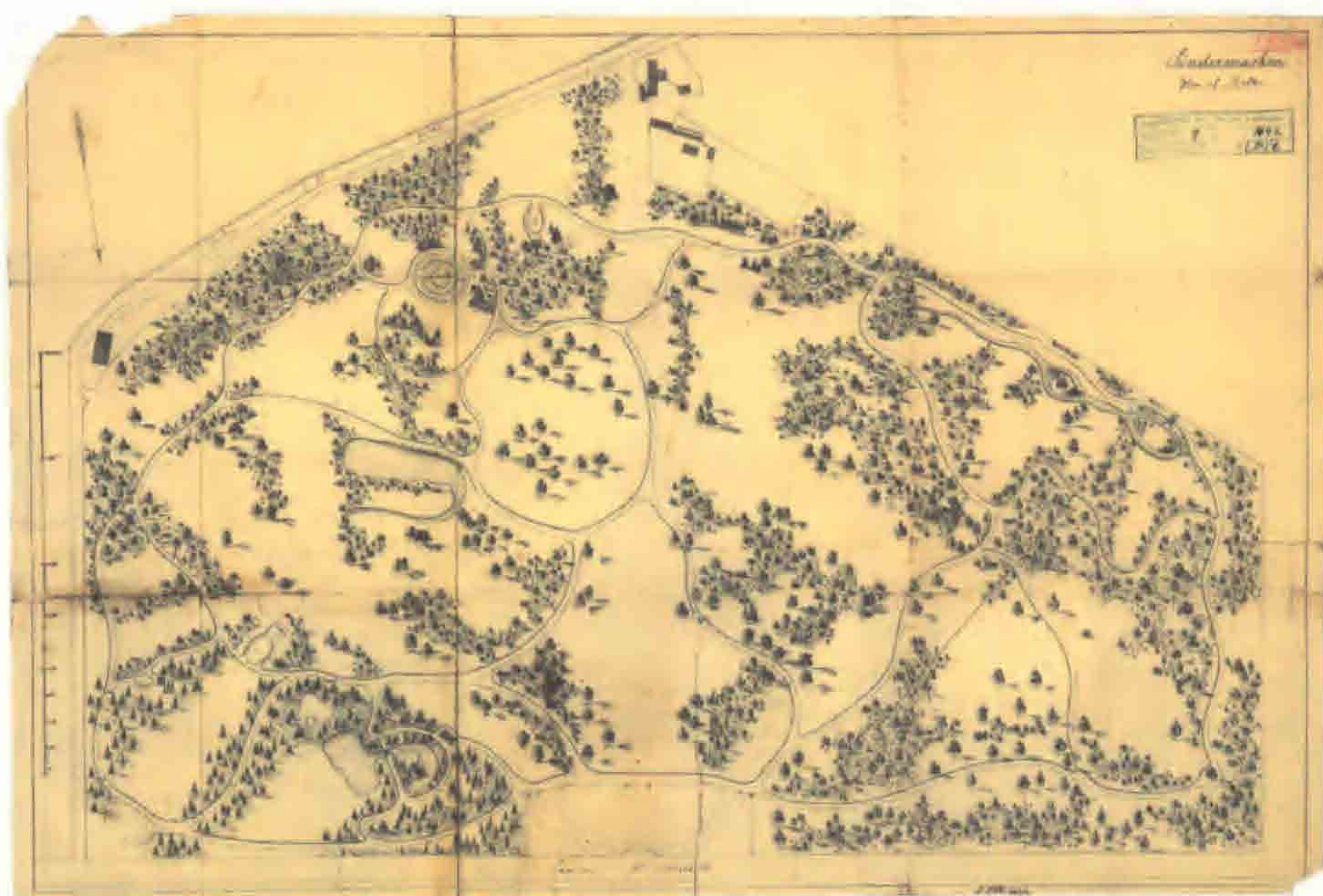
Valg af træart og placering af træer og buske er en væsentlig detalje, som skal passe ind i helheden og understrege naturscenernes udtryk og stemning. For at danne en naturlig scene skal beplantningen derfor tage udgangspunkt i de givne betingelser. Netop det var ifølge Rothe lykkedes i Klein Glienicke.

Han skriver også om, hvordan veje bør anlægges. De skal være til at køre på, og derfor må de kurvede forløb passe til terrænet, og det bør undgås, at de 'kunne blive til Vanziir, som opkjørte Veje.' Herefter følger en teknisk beskrivelse på, hvordan en vejkasse opbygges, en principopbygning, som også anvendes i dag! Selv ved anlæggelse af græspartierne noteres jordbundsforhold, hvordan jorden forbedres, hvor og hvilke græssorter der bør sås.

Observationer undervejs

Folkesundheden og befolkningernes adgang til rekreative arealer fik i løbet af 1800-tallet stadig større bevågenhed overalt i Europa. Rothe skelner klart mellem etablering af folkeparker på den ene side og transformationer af historiske haver på den anden side.

Fra opholdet i München, hvor Englischer Garten, Europas første folkepark, var blevet indviet et par årtier tidligere, bemærker han: 'En

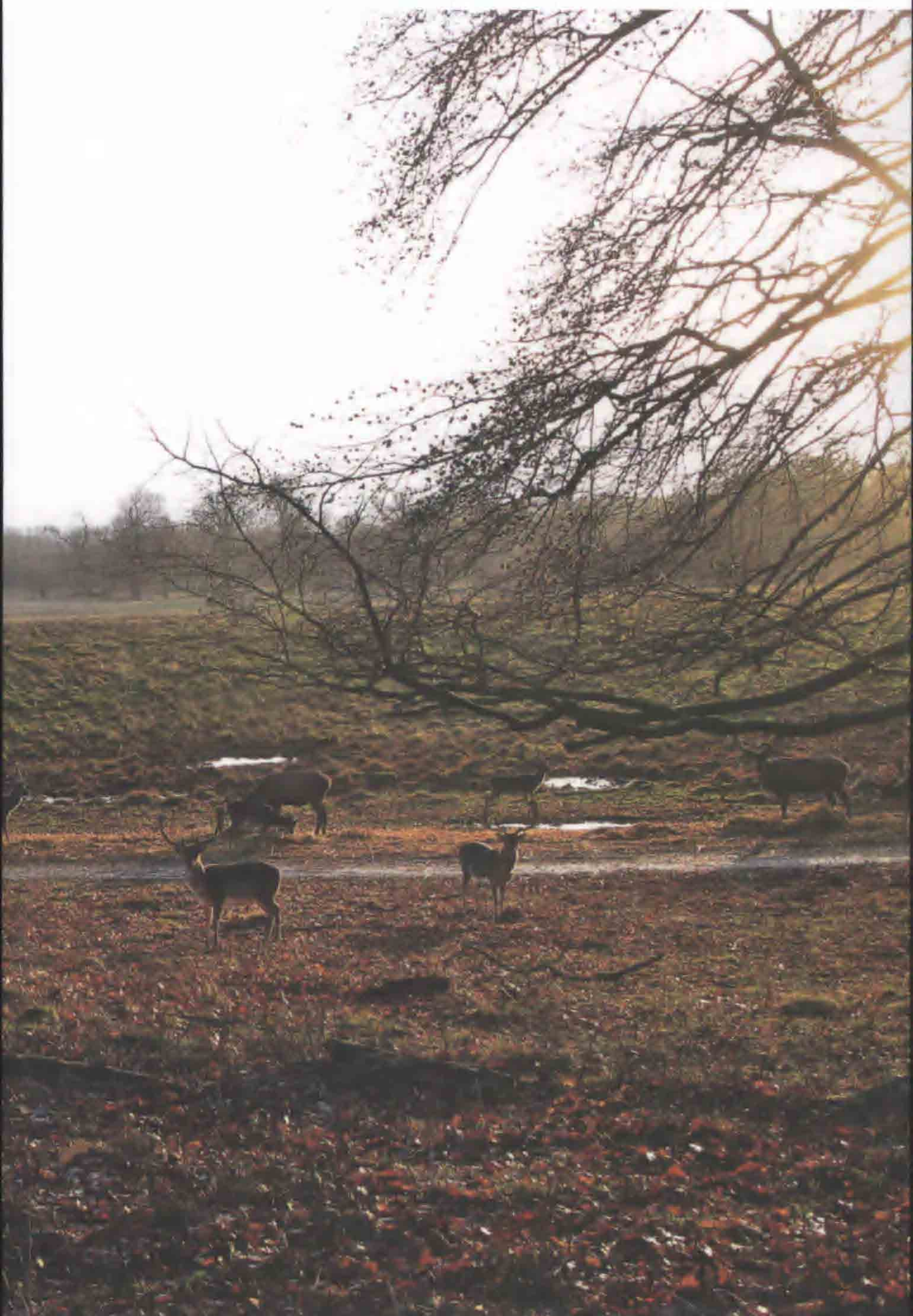

Blandt de kongelige slotshaver, Rudolph Rothe arbejdede med, var Frederiksberg og Søndermarken. Her ses hans plan over Søndermarken.

Folkehauge bør, efter min Idee, fremstille tre forskjellige Scener. Den første en Skov, eller om man vil stor Lund(...).her forsamler den del af Folket sig, som ved deres Spadserregang gjerne see mange Mennesker(...) man må kunne få alle slags forfriskelser(...) den anden Del af Folkehaugen bør have et udtryk af Eensomhed; den Vandrende maa kunne føle sig afsondret fra al Tummel(...) Mange skye Menneskevrimmel, finde ikke behag i larmende Opholdssteder(...) det maa altid være Gartnerens Øiemed ved Anlægget af en Folkehauge, at tilfredsstille Folkets Fordringer; (...) En tredje Deel af Folkehaugen maa have en munter, oplivende Charakter.¹⁶

Anderledes forholder det sig med omlægning eller fornyelse af historiske anlæg. I sin beskrivelsen af omlægningen af barokhaven ved slottet Nymphenburg konstaterer Rothe, at det er en vanskelig opgave at omarbejde en 'gamle Hauge efter den nyere Smag', fordi det er nødvendigt at bevare rester og spor af den tidligere have.¹⁷ I Rothes optik handler sådanne omlægningsprojekter ikke om at tilfredsstille folkets fordringer! I øvrigt blev haven i Nymphenburg, herunder arbejdet i drive-rieme, et paradigme for Rothes senere moderniseringer af de danske slots- og herregårdshaver.

Dyrehaven nord for København. Foto: Kirsten Lund-Andersen 2013.

Rothes virke i Danmark

Efter hjemkomsten til Danmark fik Rudolph Rothe i 1828 ansættelse på Bregentved Gods. Han fik bl.a. til opgave at påbegynde en omlægning af slottets have til en mere moderigtig park i engelsk stil. Det lykkedes Rothe at skabe en harmonisk og helstøbt plan, med respekt for den gamle barokhaves alléer, kaskade og monumenter og under inddragelse af det omkringliggende landskabs skovbryn, marker og søer, samt nye søer, græsflader og udsigter, samt trægrupper og enkeltstående træer. Erfaringerne fra Sanssouci og de andre anlæg, som Rothe beskriver i dagbogen, har utvivlsomt inspireret hans arbejder på Bregentved.

I perioden 1833-48 var Rothe slotsgartner på Fredensborg Slot. Frederik 5s barokhave fra 1760erne var fuldstændig tilgroet, og der forestod et stort oprydningsarbejde. Rothe udarbejdede planer til omlægning af den gamle have i engelsk stil, igen med stor indlevelse og fornemmelse for barokhavens kvaliteter. Også her udviklede han de kongelige driverier. Som mange af de øvrige kongelige haver var Fredensborg uddannelsessted for gartnere. For Rothe var lærergerningen af stor betydning, og han blev i 1835 medlem af den daværende Eksamenkommission for gartnere.

Da Christian 8 i 1839 blev konge, fik det konsekvenser for alle de kongelige haver. De blev samlet under en fælles inspektion med Rothe som chef. Inspektionen fik til huse ved indgangen til Frederiksberg Have. I 1850 blev Rudolph Rothe udnævnt som den første offentligt ansatte chef for de kongelige haver. Den danske stat havde hermed besluttet at bevare de kongelige haver som vidnesbyrd om havekunstens udvikling i Danmark og som rekreative og offentligt tilgængelige parker for den danske befolkning.¹⁸

Gartnerfaget

Gennem Rothes utrættelige indsats for havekunsten og gartneridriften blev gartnerfaget ved loven om statshaverne af 20. marts 1852 inddelt i tre grene: 1) Driveri og blomsteri, dvs., dyrkning af køkkenurter, sommerblomster og dyrkning af blomster til dekorationsformål, 2) Landskabsgartneri, dvs. bevaring og æstetisk udvikling af haverne og 3) Frugttræsdyrkning. Rothe var helt klart 'arkitekten' bag reformerne for statens fremtidige administration af de kongelige haver og den senere omstrukturering af gartneruddannelsen. De nye metoder in-

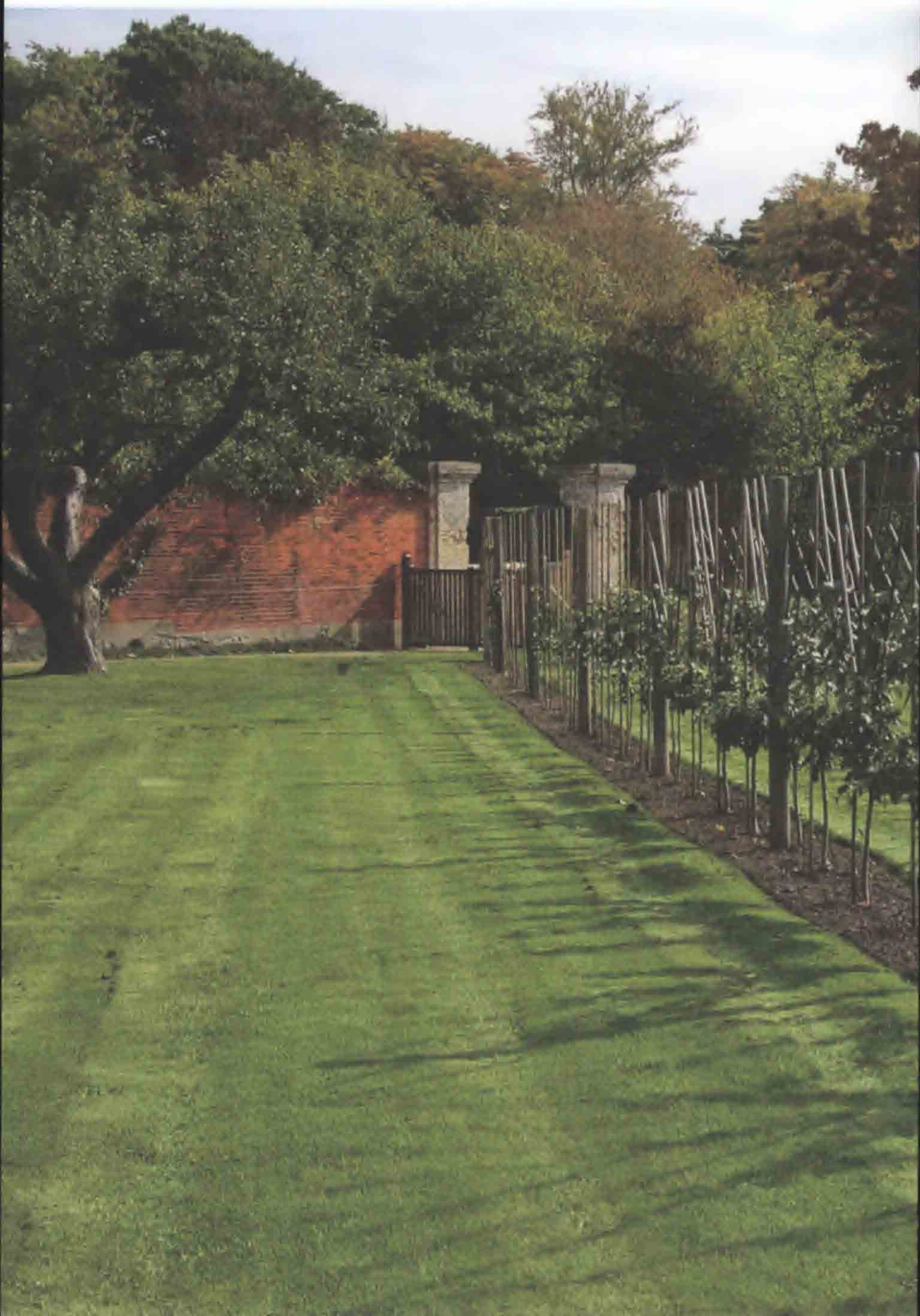

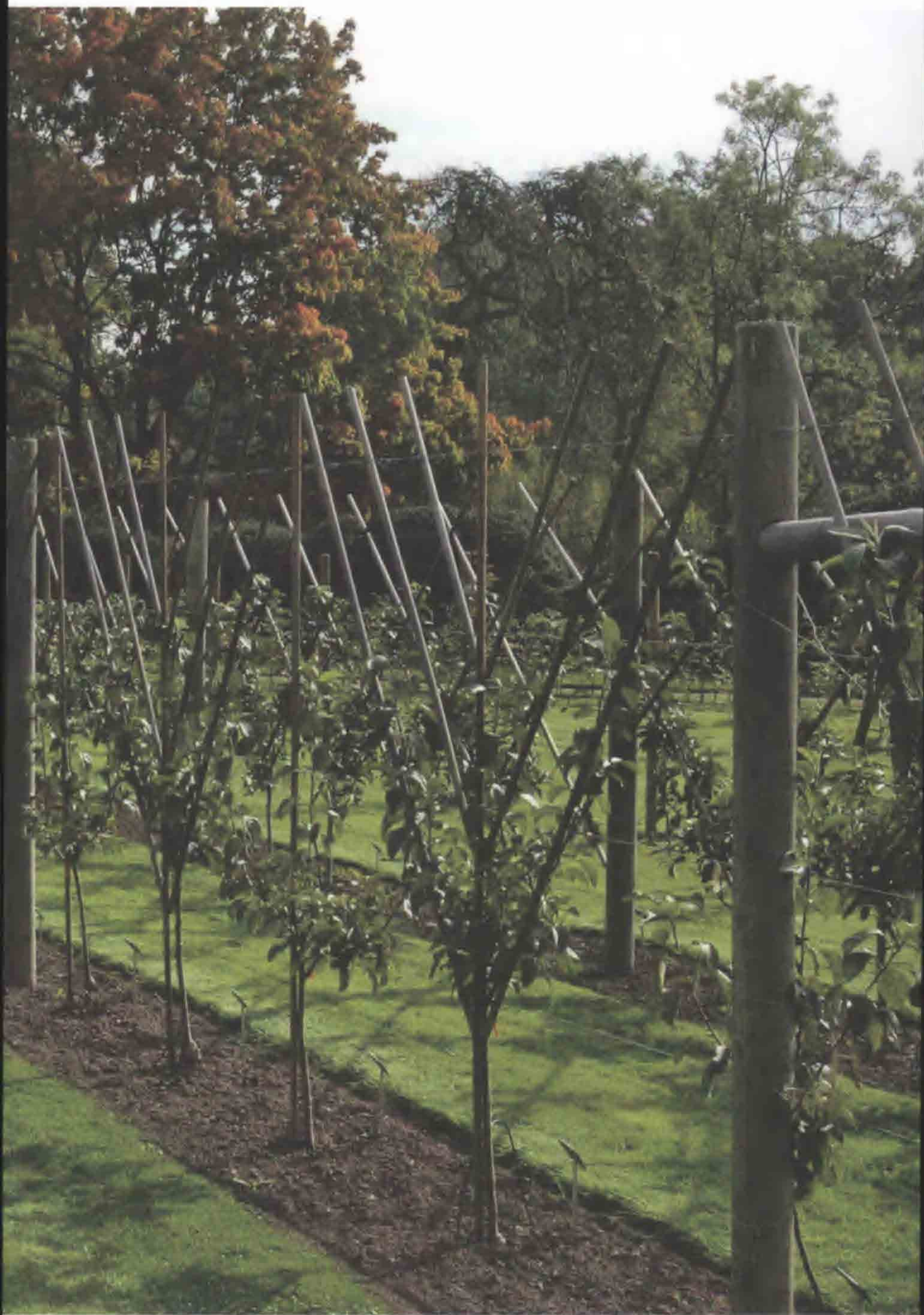
Dyrehaven nord for København. Foto: Kirsten Lund-Andersen 2013.

den for driveriet, udviklingen af 'den skønne Haugekunst' og moderniseringen af frugttræsdyrkningen i Danmark var i høj grad inspireret af Rothes dannelsesrejse 25 år tidligere.

Rothe var og forblev uhyre flittig. I 1830 var han bl.a. med til at starte det første danske haveselskab, Selskabet til Blomsterkulturens Fremme, det senere Kgl. Danske Haveselskab. Han tegnede sammen med botanisk gartner Mørck planer til selskabets første have, som var beliggende på Frederiksberg Allé over for forlystelseshaven Alhambra. Han skrev ofte artikler til selskabets tidsskrift 'Have-Tidende'. Fra 1835 holdt han også en lang række forelæsninger om landskabsgartneriet i den daværende Botniske Have. Teksterne til nogle af disse foredrag er i hans privatarkiv.

Foredrag og artikler omhandlede alt fra almindeligt havebrug til retningslinjer for de kongelige havers fremtidige udvikling. Ved flere lejligheder gav Rothe udtryk for stor bekymring over publikums behandling af såvel de kongelige haver som de nyanlagte kommunale parker på det gamle voldterræn, der efter 1850 var blevet offentlig tilgængelige.

Frugthaven i Bernstorff Slotshave, hvor Rothe omsatte nogle af sine erfaringer fra Berlin og Postdam i praksis. Foto: Jens Hendeliowitz 2012.

Rothe udarbejdede planer og principper for udvikling af Fredensborg Slotshave, Søndermarken og Frederiksberg Have, Charlottenlund Slotshave, Frederiksberg Slotshave, Marienlyst Slotshave, Sorgenfri Slotshave, Jægersborg Dyrehave, m.fl. Efter statens overtagelse var der stor uenighed blandt forstvæsenet og havevæsenet om, hvem der skulle overtage administrationen af skovene i Jægersborg Dyrehave og Fredensborg Slotshave. Enden på magtkampen blev, at forstvæsenet overtog den fremtidige administration af Jægersborg Dyrehave, men blev pålagt at arbejde efter plejebeskrivelser og planer udarbejdet af Rothe. Fredensborg Slotshave forblev under havevæsenets og Rothes administration.

Øvrige arbejder

Ud over planer for De Kongelige Haver udarbejdede Rothe også planer for en lang række private og offentlige anlæg bl.a. haverne ved Sorø Akademi, Corselitze og Erholm. Han rådgav også i forbindelse med etableringen af haven ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Som medlem og formand for Taxations-Kommissionen for Fæstnings-terrainets Afløsning udarbejdede han i 1854 planer og beskrivelser for forskønnelse af Kastellet og området mod Esplanaden i København. Det er i den forbindelse interessant, at han allerede 30 år tidligere i sin dagbog havde noteret: 'Siden den almindelige Fred i Nordeuropa have nogle af de frie Stæder i Tydskland ganske nedlagt deres Fæstningsværker og søgt at forandre Rummet, som Værkerne indtog til behageligt Opholdssted for Stadens Indvaanere. (...) Noget lignende maatte udentvivl kunne udføres på Glaciere omkring Kjøbenhavn, som trænger meget til nærliggende Spadsereveie.'¹⁹

Rothe tegnede også planer for brygger J.C. Jacobsens private have på Carlsberg, nu kaldet Carlsbergs Akademis Have. Når jeg antyder, at Rothe også øvede indflydelse på den nye botaniske have i København, har han givetvis brugt sit netværk. Der var i regeringen og universitetets ledelse stor uenighed om, hvem der skulle stå for anlæggelsen. Hovedkræfterne blev J.C. Jacobsen, slotsgartner Tyge Rothe fra Rosenborg Slotshave og landskabsgartner H.A. Flindt. Bryggeren og Rothe var nære venner, Tyge R. var Rothes søn, og Flindt var en af Rothes talentfulde gartnerelver. Selv om ingen betvivler de tre persons faglige kvalifikationer, har Rothe sikkert med sit skarpe helheds-syn trukket i trådene. Derfor er det nok med rette, at J.A. Dybdal i sin nekrolog skriver, at Rothe også havde fjender.²⁰

Rudolph Rothe karakteriseres dog alt overvejende som et hjertevarmt, indsigtfuldt, venligt og belevent menneske. Nekrologen i 'Illustreret Tidende' opsummerer: 'Han mødte i sit liv Paaskjønnelse og Anerkjendelse fra mange sider, fra de høie Steder som fra de lave. Som han var agtet og paaskjønned af sine Overordnede, var han æret og afholdt af sinde Undergivne, thi han var en retfærdig og billigtænkende Mand. Hans Minde vil leve med Ære hos Alle, der kjendte ham, som hos dem, der forstode at skatte hans Værd.'²¹ Rudolph Rothe døde 30. januar 1877.

Noter

1. Artiklen bygger på studier af arkivmateriale om R.R. og noter til brug for et foredrag, jeg holdt i Havehistorisk Selskab marts 2012.
2. Inspektoratet for de kongelige Haver, Frederiksborg journalsager 1863-1871, F26-210 G- No 67- 1863-63, Rigsarkivet. Arkivalierne indeholder bl.a. korrespondancer om Frederiksborg slotshaves status og fremtidige pleje. Samt Overhofmarskallatets arkiv II H 40, Overdirektoratet for de Kongelige Haver, Kjøbenhavn 27. Octbr. 1849, Rigsarkivet. Arkivalierne indeholder korrespondancer om havernes administration og pleje.
3. Biografiske oplysninger fra W. Rothe, Mindeblad om Rudolph Rothe, Det Kongelige Bibliotek.
4. Fond til fremme af videnskabelige, kunstneriske og uddannelsesmæssige interesser, 1765-1846.
5. R. Rothe, Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med hensyn til Driveriet og den skønne Haugekusnt, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Over-Italien, Frankrige og Holland, 1828, ss.10-89.
6. Den eksisterende have på Sanssouci og Rothes dagbogsnotater var meget inspirerende, da planerne for renovering af frugthaven i Bernstorff Slotshave skulle udvikles.
7. Op.cit., s. 73.
8. Op.cit., ss. 21-30.
9. Op.cit., s. 55.
10. Op.cit., ss. 62-63.
11. Igen blev Rothes beskrivelser, nu af orangerierne på Sanssouci, af stor betydning for arbejdet med dette projekt.
12. Op.cit., ss. 37-46.
13. Op.cit., s. 89.
14. Op.cit., ss.76-88.
15. Op.cit., s. 98.
16. Op.cit., ss. 176-177.
17. Op.cit., s. 189.
18. Overhofmarskallatets arkiv II H. 40, Overdirektoratet for de Kongelige haver, Kjøbenhavn 27. Octbr. 1849, Rigsarkivet. Se note 2.
19. Rudolph Rothe, Op.cit. ss. 105-106.
20. J.A. Dybdal, nekrolog over Rothe, Tidsskrift for Havevæsen, aug. 1877.
21. Illustreret Tidende, nr 907, nekrolog, Kjøbenhavn d. 11 Februar 1877.

Litteratur

- Bruun og Lange, *Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919*, København 1920
- Carlsen, Alfred, *De kongelige Haver, Alm. Dansk Gartnerforening, Jubilæumsskrift, 1887-1937*
- Departementstidende, No 18 den 20. Marts 1852 (loven om statshaverne)
- Dybdahl, J.A., 'Rudolph Rothe', i: *Tidskrift for Havevæsen*, 1877
- Helweg, L., 'Rudolph Rothe', i: *Dansk biografisk Lexikon*, 1900
- Hendeliowitz, Jens, *Danmarks Kongelige Haver*, Hillerød 2005
- Petersen, A. (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*, bind I-III, 5. udg., København 1945-48
- Rothe, Rudolph, *Udtog af en Dagbog over Gartnerie, især med hensyn til Driveriet og den skjønnede Haugekusnt, ført paa en Reise igjennem Tydskland, Over-Italien, Frankrige og Holland*, København 1828
- Rothe, Rudolph, *Landskabsgartneriske Betragtninger over Danmark*, København 1853
- Rothe, Rudolph: Privat Arkiv 1835-1862, Rigsarkivet
- Rothe, Rudolph, diverse artikler i *Have-Tidende*, 1835-43
- Rothe, Vilhelm: *Mindeblad om Rudolph Rothe*, Det Kongelige Bibliotek 1877
- Tholle, Johannes, *Danske Gartnere. En Række Typer og Tidsbilleder samlede i Anledning af Almindelig Dansk Gartnerforenings Fyrretyve-Aars-Jubilæum*, København 1927

Fælledparken. Historie og fornyelse

På dele af Københavns tidligere fælledområder – Blegdamsfælled, Øster Fælled og Nørre Fælled – blev der i årene 1908-14 anlagt en ny stor park, Fælledparken. Overalt i Europa blev tidligere militærområder i byerne fra anden halvdel af 1800 tallet inddraget til offentlige parker. I Danmark fik enhver provinsby sit eget lystanlæg eller sin offentlige park, og København fik adskillige af de parker, som vi i dag glæder os over. De var generelt anlagt til det pæne borgerskabs promenader, – og græsset måtte ikke betrædes. Da Fælledparken skulle anlægges, var visionen en ganske anden. Fælledparken skulle være en "brugspark for alle". Københavns Kommune anlagde den 59 ha store park som en folkepark, hvor byens borgere kunne dyrke sport, boldspil og leg, og hvor muligheden for at samle mange mennesker også var til stede.

Fælledparkens historie

I 1700-tallet blev Øster Allé, Nørre Allé og Jagtvej anlagt som Kongeveje. Mellem vejene opstod de åbne arealer, der blev anvendt til militært øvelsesterræn, og hvor borgernes kvæg græssede. Op gennem 1800-tallet blev fællederne i stadig stigende grad anvendt til forskellige former for friluftsliv. Der blev spillet bold – cricket, langbold og fodbold, ligesom de åbne arealer blev brugt til møder og dyrskuer.

I 1853 blev det besluttet at bebygge de tidligere demarkationsarealer udenfor voldene. Det startede et byggeboom i brokvartererne. Befolkningstallet i områderne eksploderede. I perioden fra 1800–1900 steg

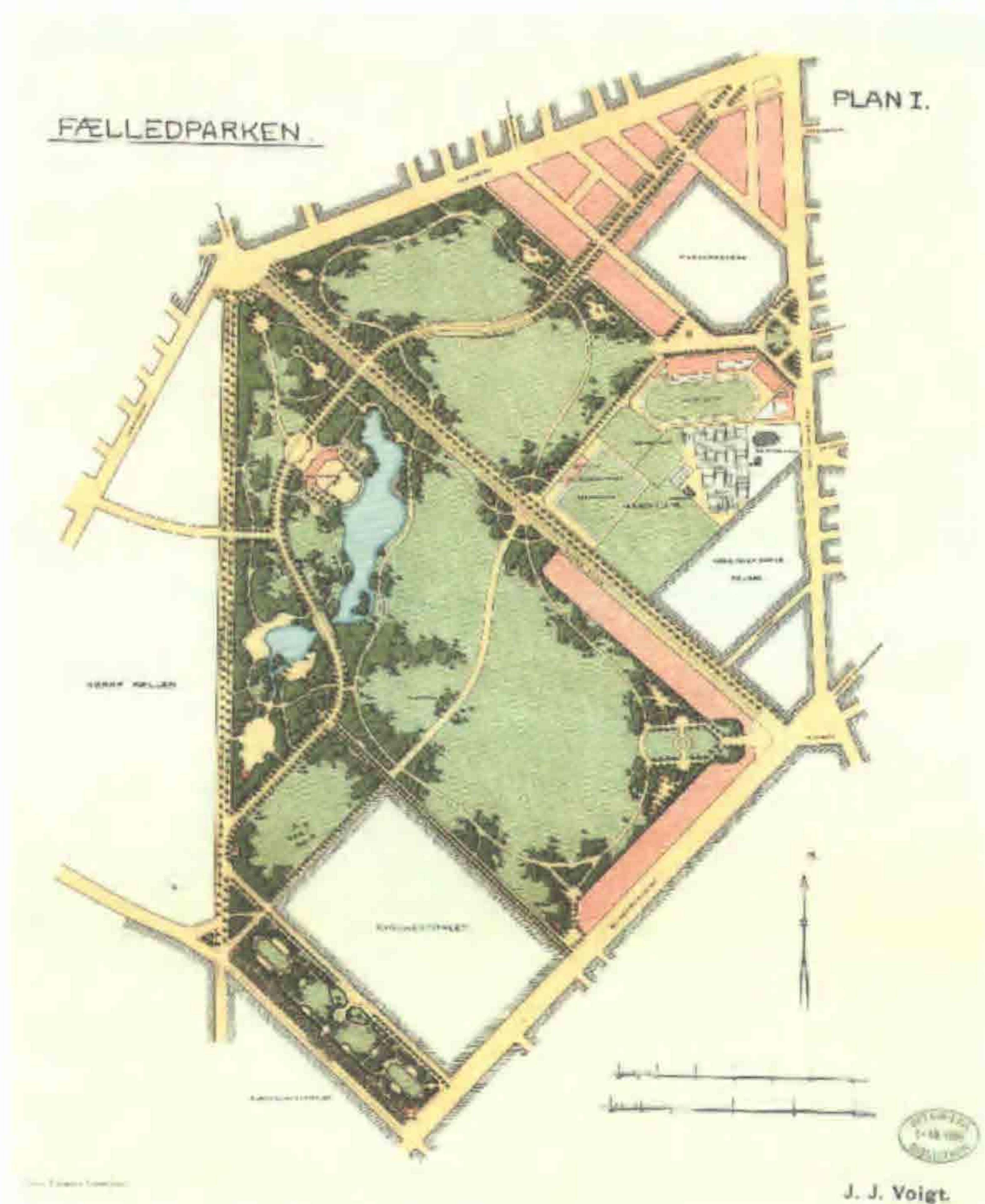

LIV OUSTRUP · landskabsarkitekt, ph.d., Styrelsen for
Slotte og Kulturejendomme · livou@slke.dk

JONAS ERIK JOHANSEN · cand.hort., beplantningsudvikler,
Københavns Kommune · zp7r@tmf.kk.dk

tallet fra 100.000 til 500.000 personer. I 1893 indgik staten og kommunen en aftale om fordeling af de tidligere fællede, hvor staten fik Nørre Fælled, samt en mindre bid af Øster Fælled og Blegdams Fælled til byggerier. På Nørre Fælled opførtes Universitetsparken. På arealet ved Øster Fælled blev der bygget en Garderhusarkaserne (tegnet af Eugen Jørgensen og opført 1896-1898), og på den mindre bid af Blegdamsfælled opførtes det første Rigshospital med ti pavilloner og et fint haveanlæg. Det hele stod færdigt i 1910.

Der var planer om nye boligbebyggelser på de arealer, der senere blev udlagt til Fælledparken. Med den massive tilflytning til de mange nye etageejendomme, opstod behovet for nye park- og friluftsarealer.

Edvard Glæsels plan over Fælledparken. Ca. 1905.
Det kongelige Bibliotek.

Historisk vue fra Fælledparken, med Blegdamsvej og Trianglen i baggrunden. Foto 1914. Det Kongelige Bibliotek.

Københavns Kommune forkastede planerne om mere bebyggelse på fælledeerne, og borgerrepræsentationen valgte at tage initiativ til anlægelse af en folke- og idrætspark på arealerne.

Arkitektkonkurrencen

Der blev afholdt en arkitektkonkurrence om udformning af en park, der skulle ligge på de tidligere fælledarealer. Opdraget var at skabe en park, der kunne anvendes til møder, fester og boldspil, og der skulle også være plads til leg. Det var et krav, at størstedelen af parken skulle være åben, så der kunne afholdes udstillinger, folkefester og møder, og der skulle også anlægges en egentlig idrætsplads med hegn omkring.

Ved præmieringen af forslagene blev der ikke uddelt en 1. præmie. Årsagen til dette, kendes ikke. I tidsskriftet *Architekten* fra 1905, nr. 8., står: "Ved Bedømmelsen af de indkomne 21 Projekter blev intet af disse anset værdigt til 1. ste Præmie. Derimod tilkendtes der to forhøjede 2. den Præmier til Havearchitekt E. Erstad Jørgensen samt Ingeniørerne Svend Kock og O. K. Nobel, og en 3. die Præmie til Ingeniør A. Klixbøll og Gartner G. Nyeland-Brandt".

Faktum er, at Nobel og Kochs forslag blev valgt som grundlag for parkens udformning, og at de øvrige forslag skulle anvendes som inspiration. Det endelige projekt blev tegnet af landskabsgartner Edvard Glæsel (1858-1915) i samarbejde med stadsingeniøren. I *Architekten* nr. 8 beskrives de tre præmierede forslag af arkitekterne selv. Det er inte-

ressant læsning, når vi i dag kender resultatet af Glæsels indsats i Fælledparken. Koch og Nobel havde placeret plantningerne i parkens kant, særlig tæt langs Nørre Allé, for at skabe læ i parken. De havde skabt en stor sø, indrettet restaurant og også skabt en allé for at forbinde Tagensvej/Nørrebro med promenaderne langs Strandvejen. Noget tyder altså på, at Glæsels forslag i høj grad bygger på Nobel og Kochs ideer.

Edvard Glæsels projekt

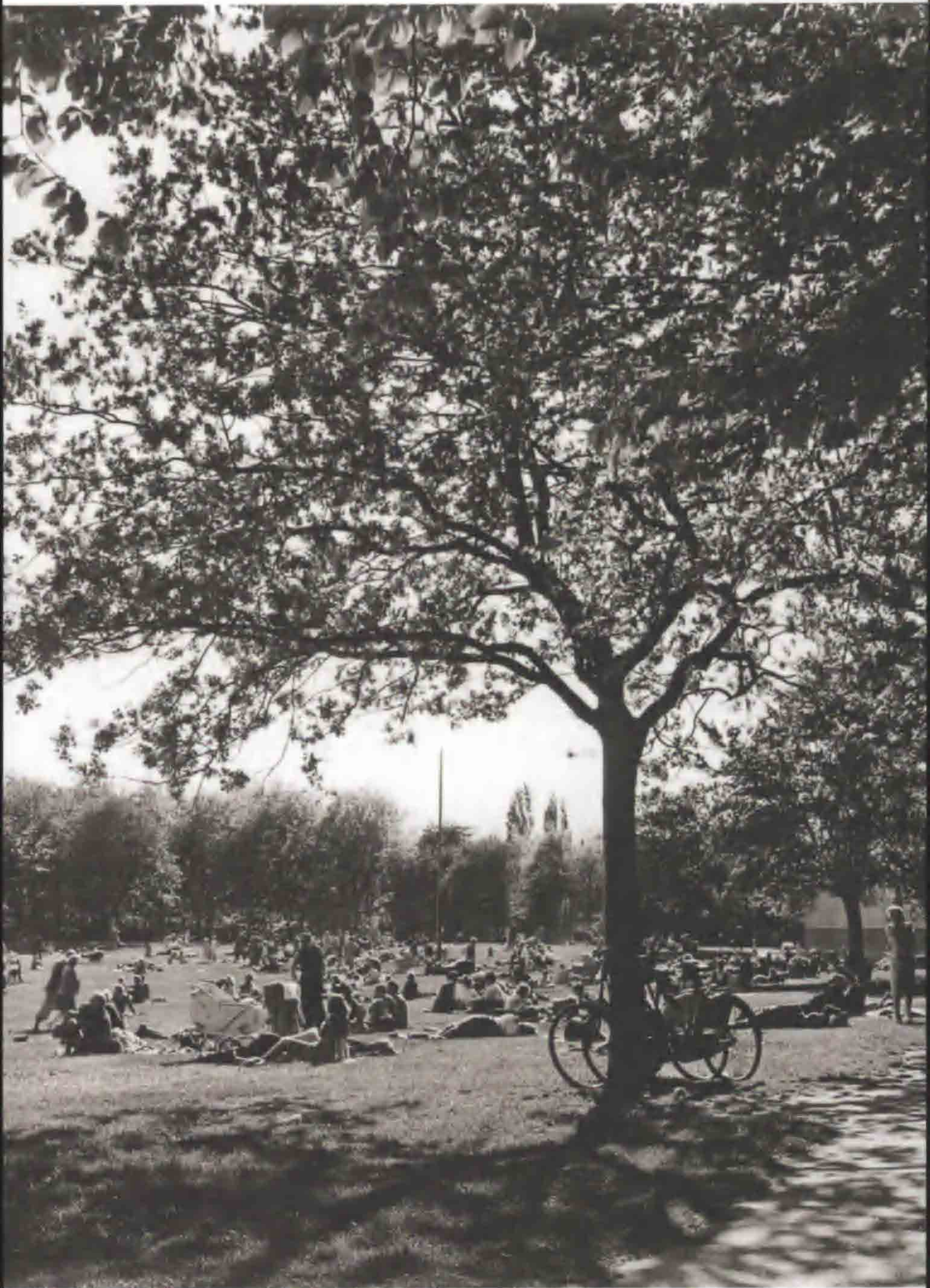
Fælledparken blev afgrænset af de store alléer, Nørre Allé og Jagtvej, og med Øster Allé som et markant element mellem de to fællede. Desuden blev der anlagt en ny allé, Borgmester Jensens Allé, som en slynget kørevej gennem parken. Samme struktur kan ses i andre større byparker over hele Europa. De store parker i London, Hyde Park fra 1851 og Victoria Park fra 1856, har tydeligvis dannet forbillede.

I parkens kant anlagdes plantninger, og i disse plantninger blev der etableret åbne pladser med et lille hus ved hver. Ved parkens anlægelse blev der indrettet otte legepladser. Parken domineredes af græssletter, der markerede de tidligere Øster Fælled og Blegdamsfælleden. Mellem græssletterne og de massive plantninger plantedes mindre grupper af træer. Det var fritstående træer i græs, der formidlede overgangen mellem slette og plantning. Det hele blev bundet sammen af en slynget gangsti, der løb mellem grupperne og den tætte plantning, så fornemmelsen konsekvent skiftede mellem det åbne og det lukkede.

Der er bevaret en større plantegning, hvoraf Glæsels meget markante bearbejdelse af terrænet kan aflæses. Desuden er et par detailtegninger bevaret. De fortæller en hel del om plantningernes sammensætning og opbygning.

Parkens plantearter

Glæsel har angivet plantningsmassiver og fritstående træer. De fritstående træer er placeret i tilknytning til massiverne, oftest for at fremhæve en slynget kant. Plantningsmassiverne har bestået af større parceller af Bøg, og andre steder ses mindre grupper af Eg. De fritstående træer i græs er oftest af samme art som den bagvedstående plantegruppe. Hvor der er en lukket plantning med Bøg, står der således typisk enkeltstående Bøg i græsset foran samme plantning. Hvor der er afvigelser, er der angivet enkeltstående Røn eller Birk i stedet, eller de optræder sammen med hovedtræarten.

Stemning i Fælledparken en sommerdag 1943, nær Talerstolen.
Københavns Kommune, Stadsarkivet.

Stemning i Fælledparken, 1. maj 1975, med Sankt Augustins Kirke på Jagtvej i baggrunden. Københavns Kommune, Stadsarkivet.

Ved de store indgange tegnede Glæsel plataner i formelle plantninger. Ved plantningen blev dette imidlertid ændret til Lind, og ved de mindre indgange blev der plantet Tjørn. Dette valg har trukket oplevelsen ned i en mindre skala. Denne oplevelse blev helt modsat langs Nørre Allé, hvor plantningsfelterne er meget smalle, og hvor der på tegningerne er noteret popler, Canadisk Poppel, *Populus × canadensis* Moench og Sølv-Poppel, *P. alba* L. Her har der været et behov for at skærme for vinden og få en markant plantning på de smalle stykker jord.

I mindre områder er der gennemført andre plantninger end det overordnede koncept med Bøg, Eg og fritstående træer. Omkring den såkaldte talerstol, lige syd for pavillonen, er der arbejdet med Hæg, Røn og Æble-Rose, *Rosa rubiginosa* L. I plantningerne omkring restauranten (nedrevet i 1970'erne), nord for søen, er der angivet nåleplantninger (ikke artsspecificeret), og i det vestligste område ved søen er der elletræer. På de bevarede skitser ser det ud til, at Glæsel overalt har indarbejdet såkaldte 'mellemlantninger'. På én af planerne er angivet en planteliste, som bl.a. indeholder: Småbladet Elm, *Ulmus minor* Mill., Avnbøg, *Carpinus betulus* L., Navr, *Acer campestre* L., Almindelig Kvalkved, *Viburnum opulus* L., Kirsebær-Kornel, *Cornus mas* L., Weichsel, *Prunus mahaleb* L., Almindelig Hæg, *Prunus padus* L., Almindelig Hassel, *Corylus avellana* L., Bornholmsk Røn, *Sorbus inter-*

media (Ehrh.) Pers. og Tjørn, *Crataegus* sp. På tegningerne står løvtræsarter som f.eks. Ahorn, *Acer pseudoplatanus* L., Spids-Løn, *Acer platanoides* L., Bævreasp, *Populus tremula* L., Sort-Poppel, *Populus nigra* L., Balsam-Poppel, *Populus balsamifera* L., Hestekastanje, *Aesculus hippocastanum* L., Rød-El, *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn., Grå-El, *Alnus incana* (L.) Moench samt Bøg, Eg, Elm, Pil, Ask og Birk. Desuden er nåletræer noteret. Der er ikke angivet artsspecifikationer på tegningerne, og derfor ved vi ikke, om det er med vilje eller blot skyldes en fejlliverance, at der er indplantet mange Orientalisk Bøg, *Fagus orientalis* Lipsky, især i plantningerne mod Rigshospitalet.

Åbne og lukkede rum I den nordvestlige del af parken anlagde Glæsel en sø, og umiddelbart nord herfor, en restaurant med en formel plantning omkring. Fra restauranten var der en fantastisk udsigt over parken til dens sydligste kant. Parken var målrettet de lange kig. Også på tværs af Øster Allé, mellem de to dele af parken, etableredes et kig, så havens besøgende kunne få en fornemmelse af det åbne land, selvom Fælledparken anlagdes i en periode, hvor der allerede var bygget en del boligejendomme.

Glæsels plan blev udført og de fleste af parkens strukturer og plantninger siden bibeholdt. Dog står flere birk som solitære træer i græs. Frem til 2008 var parken blevet suppleret med flere elementer: En indhegnet opvisningsbane til fodbold, en trafiklegeplads og en sansehave. Legepladsen i området mod Rigshospitalet var blevet udbygget, mens andre legepladser var helt væk. I den vestlige del af parken fremstod søens udformning ændret, idet Glæsels oprindelige design var blevet indskrænket markant for at give plads til en soppesø.

Skygge og slitage

Over en periode på 40-50 år blev Fælledparken imidlertid voldsomt nedslidt. Parken var efterhånden medtaget af tilbagevendende fester og demonstrationer, og de mange sportsklubbers flittige brug af faciliteterne sås meget tydeligt på de vidtstrakte plæner. Men også plantningerne fremtrådte efterhånden ikke, som Glæsel havde ønsket sig det.

Hans oprindelige plantninger med bøgetræer havde skygget så meget for mellemlantningerne, at der i en periode i 1950erne ikke var underplantninger tilbage. Det gav en helt anden oplevelse af parken, eftersom biltrafikken var taget betydeligt til i perioden. Resultatet blev, at man i 1960erne synes at have indplantet Hvid Snebær, *Symphoricarpos albus* (L.) S.F. Blake under alle bøgeplantningerne, og samtidig be-

Event i forbindelse med Fælledparkens 100 års jubilæum i 2009, hvor publikum blev inviteret til at plante stauder under træerne på Klosterfælled. Københavns Kommune, Stadsarkivet.

skar man træerne for at skaffe lys. Herved fik man skabt plantninger med overstandere af Bøg og et tæt busket af Snebær, suppleret med Liguster og Kristtorn. Plantningerne fungerede igen som ønsket, de kantede parken og skabte en oplevelse af at lukke byen ude, selvom de beplantede arealer er relativt smalle. De mange tætte snebærplantninger betød imidlertid, at der ikke kunne indplantes yderligere under bøgene. Dermed fik man skabt plantninger med overstandere af Bøg, – alle lige gamle, med et uigennemtrængeligt krat bestående af buske under og et uigennemtrængeligt rodnet, som hverken tillod selvforyngelse eller indplantning.

I 1990erne væltede enkelte af Fælledparkens bøgetræer, i 1995 dog pludseligt flere træer. Københavns kommune kontaktede følgelig forstpatologen Iben Thomsen. Hun kunne ud fra en prøve fastslå, at det givne træ var ramt af Kæmpeporesvamp, *Meripilus giganteus*, der havde nedbrudt træets holderødder. Flere træer blev konstateret angrebet af samme svamp. Det gav anledning til de første tanker om en foryngelse af Fælledparkens plantebestand. Fælledparkens daværende forvalter, Lars Christensen, arbejdede videre med dette i begyndelsen af det nye årtusind. Det var imidlertid svært at vurdere, hvor man skulle starte. Et forsøg med at indplante skovplanter lykkedes ikke. Kun træer placeret i mindre lysninger eller langs vejene så ud til at trives.

Fornyelse

I 2006 udarbejdede landskabsarkitekt Finn Jørsboes Tegnastue en udviklingsplan for Fælledparken. Det blev her understreget, at Fælledparken er anlagt med det formål at være en folkepark med mulighed for motion og idræt, og at dette fortsat skal være parkens formål. Herefter blev en række initiativer til understøttelse af parkens brug beskrevet, alt imens man holdt sig parkens kultur- og havehistoriske værdier for øje.

Udviklingsplanen pegede på en række projekter og muligheder – blev startskuddet til et arbejde, der mandede ud i en rapport om en egentlig fornyelse af Fælledparken. Tegnastuen Bisgaard Landskab etablerede en strategi for at skaffe midler til projektet. A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til Almene Formaal gav tilsagn om at støtte projektet med 152 mio. kr., og Københavns Kommune supplerede med 40 mio. kr. Summen til fornyelse af Fælledparken blev således i alt 192 mio. kr.

Ambitionen var: "En folkepark med indhold, der kunne tiltrække københavnere i alle aldre og give dem en oplevelse af at være i det fri". I perioden 2008–12 gennemførtes fornyelsesprojektet.

Projektet

Projektet indeholdt en lang række initiativer: En 3,5 km lang og 6 meter bred sti til gå- eller løbeture, nyindretning af legepladser, herunder trafiklegepladsen, en kunstgræsbane, en danseplads, Nordeuropas største skaterpark, bane til eksempelvis diskos- og spydkast, petanquebaner, voksengynger, foruden en bro over søen og anlæg af en staudehave. Borgmester Jensens Allé blev reduceret, så Klosterfælleden (tidligere Øster Fælled) fik en bedre indretning og arealerne friholdt for biltrafik.

Fælledparken. I forgrunden en opskåret bøgestamme, midt i billedet eksempel på beskyttelse af blivende træer i forbindelse med stianlæg, og bagest ses nyplantede træer. Foto: Jonas Erik Johansen 2013.

Det samlede projekt indeholdt også skitser til en foryngelse af beplantningen. Det var ønsket at fastholde Fælledparkens primære oplevelsesværdier – de store, åbne græssletter omkranset af tæt beplantning med store træer, men samtidig sikre at senere generationer kan opleve store træer i Fælledparken.

Nye plantninger

Plantningerne i Fælledparken var stort set lige gamle. Birk og Tjørn var mange steder udlevede, mens mange af bøgetræerne havde store sår efter beskæring, som træerne ikke havde haft kraft nok til at lukke. Der havde i mange år været massiv trafik i mange af plantningerne, og eftersom klippemaskiner er blevet tungere, var jorden meget komprimeret, ligesom mange træer opviste skader efter påkørsler og de talrige arrangementer, som parken har lagt grund til gennem tiden. Fælledparken er mange steder vandlidende, og kombinationen af sår og vandlidende jord havde ledt til, at mange af bøgetræerne tydeligt mistrivedes. En 100 årig Bøg bør ikke være fældningsmoden, hvis den er placeret i et rekreativt område som Fælledparken, men faktum var, at der hvert år uforvarende væltede bøgetræer, ofte i stille vejr.

Glæsels mellemlantninger var væk, så selvom der var skabt huller ved stormfald og fældninger, var der ikke underplantning til at overtage og skyde i vejret. Snebær og Liguster lukkede simpelthen, så der ikke kom store træer op. Ikke engang Ahorn, der ellers spirer irriterende villigt, havde en chance.

Oplevelsesværdien i Fælledparken skabes af de lukkede plantninger i kanten af parken, omkransende de store græsflader. Fordi der var et ønske om at fastholde oplevelsesværdien af disse plantninger, blev der fokuseret på en foryngelse med henblik på at skabe en aldersdifferentieret plantning over de kommende årtier. Da bøgetræerne er en meget væsentlig del af oplevelsen af Fælledparken, blev det besluttet at fastholde Bøg som hovedtræart i parken, men konvertere plantninger til Eg, hvor der kun er smalle striber jord at plante i.

Hvor hovedtræarten er Bøg, kan aldersdifferentieringen alene være i grupper, hvor grupper af yngre træer vil stå mellem grupper af ældre. Men i de områder, hvor hovedtræarten ikke er Bøg, kan der skabes en egentlig etageret plantning, som Glæsels ønske var. I de områder, hvor hovedtræarten var Eg, var tidligere plantninger lykkedes. Dér, hvor Bøg og Eg var blandet, og egen alene stod i kanten af plantningen, kunne bøgene fjernes, så der kunne indplantes unge egetræer, og i områ-

derne hvor Bøg dominerede, kunne der arbejdes med mindre felter af fladeforyngelse, når tre eller fem af de store træer blev fældet grundet sygdom. Rådgiver for projektet var i første omgang Bisgaard Landskab. Senere overtog GHB Landskab arbejdet og fuldførte det store projekt i samarbejde med utallige entreprenører og kommunens projektledere. I de indledende etaper blev Glæsels udformning og ideer taget til indtægt for beslutningen om plantningernes foryngelse. Ideen var at foretage det store greb inden for rammerne af det fondsfinansierede projekt (2008 – 2012) og samtidig udvikle en strategi for, hvorledes foryngelsesarbejdet kan indarbejdes i driften. I dag er det således en del af arbejdet i marken konstant at gennemføre foryngelse af Fælledparkens plantninger.

De første indsatser

Den første indsats blev fremskyndet af en dødsulykke på Øster Allé i maj 2009. Der blæste enkelte vindstød af stormstyrke, pludselig væltede et bøgetræ ned over bilen, og føreren var død på stedet. Det viste sig, at træet var ramt af Kæmpeporesvamp, hvilket ikke tidligere var blevet fastslået. Træet stod med fuld krone og viste ikke tegn på sygdom. I den efterfølgende sag om erstatningsansvar blev kommunen frikendt.

Dele af Det Grønne Råd havde modsat sig træfældninger i Fælledparken, da man ikke ønskede at fælde byens store træer. Men dødsulykken gjorde det åbenbart for alle, at parkens træer var i ualmindelig dårlig stand, og at en indsats var påkrævet.

Den første foryngelse blev derfor gennemført langs Nørre Allé, Øster Allé og Jagtvej i foråret 2010. Sytten bøgetræer langs Øster Allé, som alle havde forskellige vednedbrydende svampe, blev fældet. Efter fældningerne stod det klart, at træerne var endnu dårligere end antaget – af de sytten træer, havde de ni Kulsvamp. Kun to af disse tilfælde var konstateret før fældningerne, da Kulsvamp kan være vanskelig at diagnosticere.

Efter fældningerne blev jorden bearbejdet, og særlig Snebær blev fjernet med en stor grab, så rødderne også kom med. Den smule plantning af især selvforyngede Kirsebær og Elm, der stod tilbage i kanten, blev bevaret for at give læ. Der blev gravet plantehuller, i bunden af hvert hul blev der boret med et jordbor, og vandprøver blev gjort for at sikre gode forhold for træerne. Der blev plantet med unge træer med sidegrene (heistere) i størrelsen 200-250 cm i potte af flere træarter,

Fælledparken. Nyplantninger på Klosterfælleden.
Foto: Jonas Erik Johansen 2013.

primært Eg, Navr, Kirsebær, Bøg, Birk og Avnbøg. Der blev plantet mindst tre planter for hvert fældet træ. Til stor begejstring for alle blev det konstateret, at kombinationen af fældninger og efterfølgende 'moslen' rundt i plantningerne også skabte ideelle betingelser for selvfornyelse, og snart piplede små spirer frem fra Bøg, hvilket ikke var set før.

Der blev lavet en plan for fældninger og plantninger i projektforløbet. Alle parceller blev kortlagt, og der blev lagt planer for alle trægrupper i projektperioden. Det har resulteret i, at alle felter med plantning siden er forynget på den beskrevne vis. Hvor der har været bøgetræer, men ikke har været syge træer, er plantningen ikke forynget, men der er plantet ind i alle felter, hvor det har været muligt at fjerne Snebær, og hvor der har været lys nok, ligesom en del af de åbne lunde i græs er suppleret med nye træer.

Foryngelse, vanding og pleje

Foryngelse af denne karakter er ikke gjort før, og mange ting gennemførtes efter en 'learning-by-doing'-filosofi. Tre meget konkrete eksempler viser, hvordan der blev arbejdet, og hvilke erfaringer vi fik. Da snebærrene blev skåret ned i stedet for at blive fjernet med rødder (hvilket skete ved en misforståelse), fik de nye planter ikke fat. I et felt, hvor snebærrene var skåret ned, måtte der derfor startes forfra året efter. Et andet forhold gjaldt vanding. Selvom Fælledparken generelt er vandlidende, havde de nye planter brug for vand i etableringsfasen. Det gav ikke umiddelbart mening at montere vandingsposer på de spinkle planter (grønne poser, der kan indeholde 75 l. vand, som langsomt siver ud til planterne), men vanding med slange var tidskrævende. Beslutning om vanding blev derfor en kombination af flere løsninger: Siveslanger med stationære tanke i nogle områder, vanding med slange i andre, samt vandingsposer enkelte steder.

I starten blev der plantet for få planter, og de små træer stod for langt fra hinanden. Det har betydet, at nogle træer har udviklet sig uheldigt, fordi sidegrenene vokser til og konkurrerer med hovedstammen. På sigt giver det træer med en struktur, der udvikler sig til risikotræer. Det har derfor krævet ekstra beskæring at få optimal vækstform på de mange, unge træer.

Fremtidig drift og pleje

Hidtil er parktræer ikke blevet beskåret, medmindre der har været et reelt problem, f.eks. grene som har generet færdslen eller været til gene for græsslåningen. Til gengæld er der blevet beskåret for døde grene over stier og på opholdsområder. Men fremover bliver beskæringerne fordelt over tre år, således at alle nyplantede træer vil blive beskåret fem gange i løbet af de første femten år. Beskæringen er prioriteret ud fra planteslægternes antal, deres ønskede udtryk og vores viden om træernes tidlige udvikling. Bøg og Birk prioriteres højest og beskæres følgelig allerede første år. Bøg har en stærk tendens til kraftige bundgrene, som konkurrerer med hovedstammen, og Birk ønskes opstammet tidligt, så dens karakteristiske bark kan træde tydeligt frem. Eg, som nogle steder ønskes som afskærmende karaktertræer med lavtsiddende grene, og andre steder ønskes i gruppeplantninger med højeresiddende grene, beskæres andet år. Det samme sker for Navr og Avnbøg. De øvrige træer beskæres det tredje år, og samtidig beskæres den naturlige foryngelse i de åbne randbevoksninger. På grund af alder og sygdomsangreb vil der i fremtiden blive behov for fældning af træer i Fælledparken. Øget fokus på sikring og udvælgelse af de rette træer, samt kontinuerlig indplantning og opfølgning på vanding og beskæring prioriteres meget højt.

Fælledparken ejes og forvaltes af Københavns Kommune og blev fredet efter naturbeskyttelsesloven i 1963. Formålet med fredningen er at fastholde arealet som rekreativt, grønt område og at drive det som park. Fælledparken er Københavns folkepark med årligt 11 mio. besøgende. Parken anvendes til alle former for rekreation, boldspil og leg, og de store græsplæner er ideelle, når mange mennesker forsamles i forbindelse med festivals, demonstrationer og koncerter.

Takket være den generøse donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til Almene Formaal har Københavns Kommune, dens borgere og alle andre, der besøger og bruger Fælledparken, fået en Ny Fælledpark. Her er Edvard Glæsels 100 år gamle intentioner bevaret, og samtidig er nutidens behov for og ønsker til "En park for alle" tilgodeset.

Litteratur

- Udviklingsplan for Fælledparken: http://kk.sites.itera.dk/apps/kk_pub2/pdf/456_faelledparku_plan.pdf Planer og billeder, Stadsarkivet, København

LENE HOFFMANN

Hellerup Strandpark. Anlægget omkring 1912-18 og idag

Æstetik, frodighed og funktioner går op i en højere enhed i Hellerup Strandpark. Parken blev anlagt på Onsgårds strandenge, som tidligere hørte under Bernstorff gods. Gentofte Kommune købte i 1907 en del af strandengene og foretog opfyldning og planering, hvorefter Hellerup Lystbådehavn og den bagved liggende staudehave blev anlagt. Dette var begyndelsen til Hellerup Strandpark.

Anlægget er formentlig det første i Danmark, der blev projekteret og anlagt med afsæt i funktionalismens ideer og værdier. Lystbådehavnen, badestranden, rosenhaven, staudehaven, legepladsen, tennisbanerne samt sejl- og roklubberne repræsenterer hver især veldefinerede fritidsfunktioner. Disse er bundet sammen af en overbevisende og velgennemtænkt plan, som stimulerer samspelet mellem anlæggets forskellige dele. Hellerup Strandpark er et særdeles helstøbt og velfungerende fritidsområde.

G.N. Brandts plan

Ophavsmanden til Hellerup Strandpark var G.N. Brandt (1878-1945), en af det 20. århundredes store skikkelser i dansk havekunst. Brandt var uddannet gartner, havde egen tegnestue 1906-14 og blev i 1914 ansat som gartner i Gentofte Kommune. 1924-41 var han lektor i havekunst på Kunstakademiet og 1924-45 tillige stadsgartner i Gentofte Kommune.

Selvom Hellerup Strandpark signalerede en ny tid, en ny måde at tænke på og en ny måde at bruge sin fritid på, tog Brandt udgangs-

LENE HOFFMANN · landskabsarkitekt, Gentofte Kommune.
park-vej@gentofte.dk

Historisk stemningsfoto fra Hellerup Lystbådehavn anno 1915.

punkt i adskillige elementer fra den klassiske havekunst. Et eksempel er de markante rumopdelinger, som er karakteristiske for den italienske renæssancehave. Et andet eksempel er rosenhavens stramme symmetriakse, et træk der kendes fra den franske barokhave. Anlæggets enkelte dele kædes sammen af flere rækker træer, hvoraf nogle er fritvoksende, andre formklippede.

Umiddelbart kan det forekomme besynderligt, at G.N. Brandt valgte at benytte sig af de gamle klassiske haveelementer (alléer, parterre haver, brede promenader m.v.) i et nyt og fremsynet anlæg som Hellerup Strandpark. Men G.N. Brandt har haft en klar fornemmelse for det specielle friluftsliv, som havde udviklet sig i Hellerup. I denne bydel, hvor grossererere, fabrikanter, direktører m.fl. havde valgt at slå sig ned, og mange af disse beboere ønskede at tilbringe fritiden med at promenerer, at hilse på – og vel også med at blive set. Palladium Films beliggenhed ved Strandparken – og især de prominente skuespillere – har sikkert også haft indflydelse på det liv, som udfoldede sig i Hellerup Strandpark i første halvdel af det 20. århundrede.

Lindegangen ved Hellerups Staudehave og de lokale tennisbaner anno 1943.

Staudehaven i Hellerup i henholdsvis 1915 og 1943.

Hellerup Strandpark, en sommerdag i Staudehaven.
Foto: Lisbeth Brorsen 2013.

Staudehaven

Staudehaven blev indviet i 1912. Den er anlagt efter inspiration fra William Robinson (1843-1935) og Gertrud Jekyll (1843-1932), som i England havde dannet skole for den kompakte anvendelse af stauder i større grupper, nøje afstemt efter højde, farve og blomstring. Denne opbygning af en blomsterrabat er blevet vore dages opfattelse af et klassisk staudebed, men ved havens indvielse var det ganske nyt i Danmark.

Der blev anlagt staudebede langs promenadestierne, som omkransede en rektangulær græsplæne. Plænen måtte naturligvis ikke betrædes, og havens besøgende opholdt sig efter datidens normer pænt på de flisebelagte stier eller tog ophold på anlæggets bænke.

Staudehaven var dengang et yndet opholdsted. Det er den heldigvis stadig for rigtig mange mennesker. Måden, anlægget bliver brugt på, har dog ændret sig på flere punkter. Da staudehaven i 2004 skulle lægges om, blev der lagt megen vægt på, at anlægget kom til at fremstå frodigt og velplejet, helt i overensstemmelse med G.N. Brandts forestillinger, men samtidig skulle ønskerne om en mere aktiv brug af området imødekommes. Bl.a. skulle græsplænen kunne benyttes til leg, solbadning og picnic, og derfor måtte adgangsforholdene til plænen forbedres.

I staudehavens første mange år var den gartneriske vedligeholdelse meget krævende. Mange af stauderne krævede opbinding, vinterdækning og løbende deling eller omplantning. Ved omlægningen i 2004 var grundprincippet, at haven skulle fremstå med klassiske staudebede og repræsentere frodige og robuste plantesorter. Derved kunne haven virke som inspiration for haveejere og frem for alt være til glæde for de mange besøgende. Samtidig var det nødvendigt at skele til de kommunale driftsbudgetter, hvorfor de meget plejekrævende og sarte plantesorter blev udeladt. Omlægningen skete i et tæt samarbejde mellem landskabsarkitekt Jane Schul og Gentofte Kommune, og som erstatning for nogle af de høje og traditionelle – men besværlige – stauder blev der indplantet græsser og enkeltstående buske. De tilfører variation i løvet og plantestrukturerne.

Der er ca. 100 forskellige stauder i havens bede, samt et udvalg af robuste tulipaner og andre løgvækster. Plantesammensætningerne er imidlertid ikke statiske. Hvert år gennemgås bedene kritisk, og plantesorter, som ikke trives tilfredsstillende, bliver erstattet af andre. Herved sikres det, at haven hele tiden fremstår smuk og indbydende, og at det året rundt er inspirerende at besøge staudehaven.

Rosenhaven

Rosenhaven blev indviet i 1918. Denne have udgør ligesom staudehaven et veldefineret rum med stramme linjer, der danner modspil til planternes bløde frodighed. Rosenhaven er anlagt stramt symmetrisk omkring en midterakse. Aksen sigter i østgående retning mod Øresund, eller mod det uendelige, hvilket er et af idealerne i den historiske barokhave. Rosenhavens akse markeres af et græstæppe i næsten hele

Rosenhaven i Hellerup Strandpark – med udsigt til Øresund.
Foto: Lisbeth Brorsen 2013.

havens længde. Græstæppet omkranses af klippede lavendelhække, der sikrer en yderligere opstramning af aksen.

Ideen med den meget stramme opbygning er at give ro og balance i kontrast til de spraglede rosenbede langs de brede sandstensbelagte gangstier. Hele rosenhaven indhegnes af et malet træværk, med flere låger. En pergola afslutter anlægget mod vest såvel som mod øst – og giver her en ramme til den fine udsigt over sundet.

For at give rosenhaven en ekstra attraktion i det tidlige forår er der i græstæppet hvide og blå krokus i et stramt mønster. Det er med til at understrege havens symmetriske opbygning.

100 års jubilæum i 2018

Hellerup Strandpark har dagligt mange besøgende, som værdsætter de særlige kvaliteter i området. Brugerne har taget området til sig, og de fleste tager ansvar for, at plæner, blomster, træer og inventar holdes i god stand.

Det viser sig bl.a., når boldspillet bliver meget voldsomt, når der er løst gående hunde, eller hvis der sker hærværk. Så påtaler brugerne det. Hvis elever fra de nærliggende gymnasier har haft en sammenkomst i staudehaven, sender gymnasierne efterfølgende gerne en gruppe elever af sted for at rydde op.

G.N. Brandts idé bag udformningen af Hellerup Strandpark var at skabe et anlæg, der besad stor æstetisk skønhed og samtidig kunne danne ramme om et aktivt fritidsliv for byens borgere. Efter mere end 100 år lever anlægget stadig op til denne vision.

Gentofte Kommune har planlagt istandsættelse af rosenhaven, så anlægget kan præsentere sig på bedste vis ved 100 års jubilæet i 2018.

Selskabets aktiviteter 2013

Ekskursioner

7. MAJ, i smukt vejr, besøgte vi Fælledparken, hvor Richard Hare (landskabsarkitekt), Jonas Erik Johansen (forstkandidat) og Liv Oustrup (landskabsarkitekt) gav en spændende og varieret rundvisning og fortalte om den nyligt afsluttede renovering af parken, med særligt fokus på beplantningen og stiforløb.

6. JUNI, også her begunstiget med godt vejr, lagde vi ud kl. 17 i Hellerup Strandpark, hvor Lene Hoffmann (landskabsarkitekt) gav en interessant rundvisning på stedet. Derefter kørte vi til Ordrup, hvor Hans Ove Pedersen (landskabsarkitekt) førte os rundt i G.N. Brandts have – med dens afgrænsede haverum: forhage, opholdshave, grøftehave, skovhave og filosofgang. Herfra gik turen videre til Ordrup Kirkegård, der ligger umiddelbart op af Brandts have.

2. SEPTEMBER, under septembers sol, gæstede selskabet Bernstorff Slotspark, hvor Niels Møllergaard (slotshavechef og landskabsarkitekt) med stor indsigt og fortælleglæde fortalte om stedets historie – fra den oprindelige barokhave over omdannelsen til landskabspark og offentlig park til den nuværende drift og udvikling. Undervejs så vi bl.a. fåreholdet og det nyligt indviede tehus, og vi sluttede med et blik på de mange frugttræer, der dyrkes på stedet.

2. OKTOBER, i tørt men frisk vejr, fik vi en indsigtsfuld rundvisning i Fredensborg Slotshave. Her gav Christine Waage Rasmussen (landskabsarkitekt) og Pernille Thomsen (landskabsarkitekt) en levende beskrivelse af den forvandling, parken har gennemlevet – helt tilbage fra havens første år og frem til de senere års genskabelsesprojekt, hvor der er arbejdet intenst med det arkitektoniske udtryk og fornyelse af plantemateriale.

Foredrag

6. FEBRUAR fik vi en spændende fortælling om den landskabelige have i Danmark i årene omkring 1800 ved historikerne Louise Skak-Nielsen og John Erichsen. Det skete med udgangspunkt i deres nyligt udgivne bog 'Naturen & Kunsten – landskabshavens kulturhistorie i Danmark 1780-1830'.

21. MARTS fik vi en flot præsentation af bogskattene på Det Natur- og Sundhedsvidenskabelige Fakultetsbibliotek (tidl. Landbohøjskolens Bibliotek). Bogsamlingen blev startet med Veterinærskolens Bibliotek fra 1783 og rummer et utal af værker fra havekunstens, have dyrknings og pomologiens verden, som bibliotekar Knud Høgsberg præsenterede os for. Efterfølgende blev der afholdt generalforsamling, og selskabets nye hjemmeside samt årsskriftet blev præsenteret.

5. SEPTEMBER fik vi et spændende indblik i, hvordan blomsterafbildning på malerier og tegninger har skiftet udtryk og ændret sig i takt med forskellige tiders verdenssyn. Hanne Kolind (seniorforsker, Statens Museum for Kunst) kaldte sit foredrag 'Blomster i billeder – og Frederik 3.s blomsteratlas' og viste bl.a. tegninger fra det fantastiske florilegium Gottorfer Codex (1649-59).

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havehistorisk Selskab og forfatterne

2013

REDAKTION

Margrethe Floryan, Bjarne Larsen & Kirsten Lund-Andersen

DESIGN

Carl-H.K. Zakrisson, Polytype

TRYK

Narayana Press, Gylling

UDGIVER OG EKSPEDITION

Havehistorisk Selskab

Slotshavekontoret, Frederiksberg Runddel 3E

DK-2000 Frederiksberg C

havehistoriskselskab.dk

havehistoriskselskab@gmail.dk

ISBN 978-87-88241-22-8

ISSN 0107-895X

Om motivet på Havehistorisk Selskabs årsskrifts forside

Motivet er hentet fra Danmarks ældste bog om haver og havebrug, Hans Rasmus-søn Blocks *Horticultura Danica* fra 1647. Bogens undertitel lyder: *Hvorledis en zirlig oc nyttig Urte-Hawe i Dannemarck kand anrettis, beprydis oc ved Mact holdis.*

Block kaldte sig urtegårdsmand. Hans navn er især knyttet til den kongelige lysthave Lundehave, i dag bedre kendt som Marienlyst, nær Kronborg. Lundehaves renæssance-inspirerede bygninger og haveanlæg er da også emnet i et af kapitlerne i *Horticultura Danica*. Men ellers er det mere generelt havens disposition og plante-materiale, herunder også træer og buske, der har Blocks primære interesse. Bogens tekst ledsages af mange illustrationer, herunder især mønstre til plantninger.

Det valgte motiv viser to sådanne geometriske mønsterplaner. Den ene er vist beplantet med urter, mens den anden kan tænkes også at skulle rumme nogle af de mange blomster, Block beskriver i sin bog. Tulipaner som dem, vi også ser her, fandt i 1600-tallet kun anvendelse i særligt fornemme og kostbart udstyrede haver. Øverst ses urtegårdsmanden i færd med at beskære.

I 2011 skiftede Havebrugshistorisk Selskab navn til Havehistorisk Selskab. Og nu træder motivet fra Blocks *Horticultura Danica* i stedet for Jan Breughel-illustrationen, der gennem Selskabets første 40 år prydede *Fra kvangård til humlekule*. Vi håber, at Selskabets medlemmer og læserne i øvrigt tager godt imod disse ændringer.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
NR 43 · 2013

Historiske haver til tiden

PERNILLE THOMSEN

CHRISTINE WAAGE RASMUSSEN

OLE KIM HANSEN

Genskabelsen af Brede Allé i Fredensborg Slotshave
Lindetræerne, deres historie,
genetik og opformering

4

JENS HENDELIOWITZ

Portræt af Rudolph Rothe 1802-1877
Hans gartneriske uddannelse,
virke og betydning

33

LIV OUSTRUP · JONAS ERIK JOHANSEN

Fælledparken.
Historie og fornyelse

53

LENE HOFFMANN

Hellerup Strandpark.
Anlægget omkring 1912-18 og idag

70

HAVEHISTORISK SELSKAB

havehistoriskselskab@gmail.com

havehistoriskselskab.dk